

परिच्छेद - एक

परिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपालमा केही जातिहरूलाई दलितका रूपमा बर्गिकरण गरिएको छ । जसमध्ये मधेसी दलित र पाहाडी दलित गरि दुई भागमा बर्गिकरण गरिएको पाइन्छ । मधेसी दलितमा १९ वटा जातजातिहरू रहेका छन् भने पहाडी दलितमा ७ वटा जातजातिहरू समावेश गरिएका छन् । नेपालमा १२५ वटा जातजाती मध्ये दलित जातिको विवरण यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

पृथ्वीको उत्पत्ति भएपछि मानव समाजको विकास जंगली र घुमन्ते जीवनबाट उद्विकास भएको पाइन्छ । निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गर्न थालेपछि मानवरूपी समाज र संस्कृतिको विकास भएको हो । मानवसमाज प्राचीनकाल देखि नै विभिन्न समुह र वर्ग निर्माण हुँदै आजको विभिन्न क्षेत्र जात, उपजात, मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज आदि मौलिकतामा निहित भएको पाइन्छ । अनि मानव समुदायले आ-आफ्नो संस्कृतिको जगेर्ना गर्दै आधुनिकतामा आएको हो ।

मानव सभ्यताको इतिहास हेर्दा मान्छे-मान्छे बीच छुवाछुत प्रथाको सुत्रपात कहिलेदेखि भयो, प्रमाणको अभावमा एकिन गर्न सकिन्न । महाभारत शान्ति पर्व (१०६/३०) मा उल्लेख भए अनुसार त्रेतायुगमा वर्णाश्रम व्यवस्था दक्षिण भारतबाट सुरु हुन गयो । त्यस्तो भएतापनि रामायणका नायक रामचन्द्रले 'सबरी' नामको दलित महिलाको जुठो बयर खाएर आफ्नो उदारता देखाएको दृष्टान्त पाइन्छ । उत्तर वैदिक कालमा पुषा नामक ऋषि शुद्र भएपछि अन्य ऋषि शुद्र भएपनि अन्य ऋषि सरह समान सम्मान र कदर थियो । द्वापर युगमा कृष्णले पनि गीता विधामै छ, महाशक्ति कर्ममै छ, सुपुर्जन भनेर कर्मवादमा बढी विश्वास दिलाएका छन् । ऋग्वेदको दशौँ मण्डल (१०/९०/१२) मा चारवर्णको उल्लेख गरिएको छ । पुराणकालमा आएर जातको आधार आचरणलाई देखाइएको छ । यदि खराव आचरण गर्दछ भने ब्राह्मण पनि शुद्रको दर्जामा गिर्दछ । तर मुनुस्मृतिले शुद्र जातिलाई अपमाननित गर्न पुगेको छ (विश्वकर्मा र अन्य, २०६३)।

वास्तवमा २१ औँ शताब्दीमा "जातीय भेदभाव" हुनु ज्यादै लज्जास्पद तथा अमानवीय कुरा हो अर्थात मानव-मानव बिच जातीय विभेद गरिनु मानवसमाजलाई नै नसुहाउने एक कलङ्क मान्नुपर्दछ । यस प्रकारको विभेदलाई संयुक्त राष्ट्र संघले "सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को आधारमा ४ जनवारी १९६९ देखि लागू गरी भेदभावको अन्त्य गरेको

छ । यस महासन्धिलाई नेपालले विना कुनै शर्त जनवरी ३०,१९७१ म अनुमोदन गरिसकेको छ । वि.स. १९९० सालमा राजा सुरेन्द्र विक्रम शाहको शासन कालमा जंगबहादुर राणाद्वारा लागू गरिएको लिखित कानुन तथा मुलुकी ऐनको माध्यमबाट चरम विभेदीकरण गरी राज्यका सम्पूर्ण क्षेत्र, तह र सुविधाबाट बञ्चित गरियो । त्यसैगरी मुलुकी ऐन, २०२० द्वारा कानुनी रूपमा जातीय भेदभावलाई हटाइएता पनि व्यवहारमा प्रयुक्त हुन सकेको पाईदैन । यसरी कानुन र महासन्धीमा भेदभाव उन्मूलन गर्ने जस्तोसुकै प्रावधान राखिए पनि व्यवहारमा यद्यपी पूर्ण परिवर्तन आइनसकेको अवस्था छ । विश्वको जनसंख्या मध्ये भारतको जनसंख्यालाई नियाल्दा दलितहरुको कुल जनसंख्या २४ करोड दलितहरु मध्ये सिक्किममामात्र ४० हजार, दक्षिण भारत जम्बुकस्मीरमा १० लाख दलित जातिहरुको बसोवास रहेको पाइन्छ, (राई,२०६४) ।

पहाडी दलित

१. मिचार
२. परियार जाती
३. विश्वकर्मा जाती
४. पाहाडे जाती
५. च्यामे जाती
६. खप्की जाती
७. ककहिया जाती

मधेसी दलित

१. कलार जाती
२. चिटमार जाती
३. ठारी जाती
४. धरिकर जाती
५. नटुवा जाती
६. मेस्तार जाति
७. सरमग जाती
८. गन्धर्व जाति
९. कोरि जाति
१०. डोम जाती
११. बाडि जाती
१२. बातर जाती
१३. खत्वे जाती
१४. तत्मा जाती
१५. धोवी जाती
१६. दुसात जाति

१७. पासी जाति

१८. मुसहर जाती

१९. चमार जाती

नेपालमा बसोबास गर्ने १२५ वटा जाती मध्येबाट मधेसी दलितमा पर्ने मुसहर जाती पनि एक हो । दलित जातिको १९ औं स्थानमा पर्ने मुसहर जाती देशको कुल जनसंख्याको २३४४९० (०.९%) भाग रहेको छ । देशको १२५ जातजाती मध्ये मुसहर जाती १९ स्थानमा पर्ने जाती हो ।

नेपालको विभिन्न जिल्लामा बसोबास गर्ने मुसहर जाती पनि एक हो । मुसहर जातिले मैथिली भाषा बोल्ने गर्दछन । उनिहरु दिनामद्री देवताको पुजा गर्ने गर्दछन । मुसहर जातिहरुको पेशा भनेको अरुको घरमा नोकरी गर्ने , ज्ञानिबनि गर्ने , कलकारखानामा मजदुरि गर्ने , कुल्ली , तगारी बोक्ने काम गर्ने तथा अरुको घर बनाउने मिस्त्री रहेको पाइन्छ ।

आर्थिक अवस्था भन्नाले कुनै स्थानको मानिसहरुको आयस्तर , रोजगारीको अवस्था , पेशा वा व्यवसायको अवस्था र सहरिकरणको अवस्थालाइ बुझाउदछ । आयको स्तर उच्च भएमा परिवारको गुणस्तरिय जीवन राम्रो हुन्छ । गुणस्तरिय जीवन कायम गर्न आयको महत्वपूर्ण भुमिका रहन्छ । रोजगार आयआर्जनको प्रमुख स्रोत मानिन्छ । पेशा वा व्यावसायमा लागेका व्यक्तिहरुको आयस्तर राम्रो हुन्छ । जसले गर्दा उनिहरुको गुणस्तरिय जीवन पनि राम्रो हुन्छ । शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरु बढी शिक्षित हुन्छन र उनिहरुको आर्थिक अवस्था तुलनात्मक रुपमा गाउँको भन्दा राम्रो हुन्छ (विष्ट , २०६१ , पृ . ३३) ।

सामाजिक , आर्थिक , शैक्षिक तथा सांस्कृतिक मूल्य मान्यताका कारण जनसंख्या वृद्धि हुँदै आएको देखिन्छ । उच्च जन्मदर , महिलाहरुको दयनिय स्थिती , अशिक्षा र परिवार नियोजनको कार्यक्रमको कमिले नेपालको जनसंख्या नियन्त्रण हुन सकेको छैन । धार्मिक संस्कार तथा सामाजिक चालचलन नै महिला विरोधी रहेको कुरा यहाँको गतिविधिबाट प्रष्ट हुन आउँछ । सामाजिक धार्मिक परम्परा र विश्वासको अन्धविश्वासी भएर मान्ने यहाँको संस्कारका कारण यस राष्ट्रमा बसोबास गर्ने हरेक महिलामा सामाजिक , धार्मिक , पारिवारिक तथा बंशिय तनाव रहने गर्छ । अशिक्षा यस समाजक मुल शत्रु भएर आएको देखिन्छ । बालविवाह , शिक्षाबाट बन्चित गराउने कार्य समस्त महिलाबर्गको भविश्य अन्धकारमय भएको पाँउन सकिन्छ । महिलाहरु घरपरिवार बाट टाढा रहन नहुने तथा उनिहरुले शिक्षा प्राप्त गर्न नहुने सामाजिक सोचका कारण नेपालको ग्रामिण क्षेत्रका सम्पूर्ण महिला

बर्गमा शिक्षाको कमि पाइनुका साथै घरको कामकाज , बच्चा जन्माउने काम , गोठ तथा घरआगनमा सिमित रहनु पर्ने बुझाइ र गराइ पितृसत्तात्मक समाजको परकाष्ट हो भन्न सकिन्छ (महर्जन ,२०५३) ।

साधारण अर्थमा प्रजनन भन्नाले बच्चा जन्माउने प्रकृत्यालाई बुझाउछ । प्रजनन भनेको कुनै पनि जीव जन्तुले नया जिबको उत्पादन गर्नु अर्थात जन्म दिनु हो । तर जनसाङ्खिक दृष्टिकोण अनुसार कुनै पुरुष र महिलाको सन्तान उत्पादन प्रकृत्यालाई प्रजनन भनिन्छ । वास्तवमा बच्चा जन्माउने कृत्यामा महिला र पुरुषको समान भूमिका रहन्छ तर बच्चाको जन्म दिने क्रिया प्रत्यक्ष रूपमा महिलाको शरिरबाट हुने गर्दछ । महिलाहरूले नै प्रत्यक्ष रूपमा शिशु जन्माउन हुनाले प्रजनन अन्तर्गत महिलाहरूको चर्चा गरिन्छ । यसर्थ प्रजननलाई कुनै महिला वा महिला हरुको समुहको वास्तविक सन्तानोत्पादन उपलब्धिको रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ ।

वि. स. २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २,६४,९४,५०४ पुगेको छ । नेपालमा तिब्र जनसंख्या बढ्नुको कारण उच्च जन्मदर र घट्दै गएको मृत्युदर नै हो नेपालको कोरा जन्मदर सन १९७१ मा प्रतिहजार ४२.८ प्रतिशत , सन १९८१ मा ४२.३ प्रतिशत , सन १९९१ मा ४१.२ प्रतिशत र सन २००१ मा ३४ प्रतिशत रहेको थियो (केन्द्रिय तथ्यांक विभाग , २०११) ।

रोजगारको स्थितिले पनि प्रजननदरमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । रोजगार आयआर्जनको प्रमुख स्रोत मानिन्छ । रोजगारिको अबसरको उपलक्ष्यताले परिवारको आयस्तर बढ्न गइ जिवनस्तरमा सुधार हुँदै जान्छ । रोजगारिमा संलग्न महिला हरुको प्रजननदर बेरोजगार महिलाहरूको तुलनामा कम रहेको पाइन्छ । किनभने घर बाहिर विभिन्न पेशामा संलग्न महिला हरुले आफू संलग्न रहेको क्षेत्रमा काम गर्नका लागि बढी समय बिताउनुपर्ने हुनाले उनिहरूले बच्चा जन्माउने , हुर्काउने काममा बढी भार बहन गर्न चाहदैनन जसले गर्दा उनिहरूले कम सन्तान जन्माउन चाहान्छन । फलस्वरुप प्रजननदर कम हुन्छ (जोशी २०५९ , पृ . ७८) ।

उचित शिक्षा र चेतनाको कमिको कारणले मुसहर महिलाहरूले परिवार नियोजनका साधनको प्रयोग प्रभावकारी रूपमा गरेको पाइदैन । परिणाम बर्षेनि गर्भवती हुनु , रोगी हुनु , आमा र बच्चाको स्वास्थ्यमा समस्या आउनु , मातृशिशु मृत्युदर बढ्नु , प्रजनन अंगमा समस्या आउनु जस्ता समस्या देखा पर्ने गरेको पाइन्छ । उक्तकारण भनेको शिक्षाको कमि नै मान्न सकिन्छ । त्यसैले गठी गा. पा.

वडा नं. २ बस्ने मुसहर समुदायका महिलाहरुमा शैक्षिक , सामाजिक , र आर्थिक अवस्थाले केन्द्रीत रहि खोज तथा अनुसन्धान गरिने छ ।

समस्याको कथन

परम्परागत प्रणालिमा धेरै बालबच्चा भएमा कामदारको अभाव नहुने धारणाले मानिसहरु धेरै बच्चा जन्माउने गर्थे । शैक्षिक , सामाजिक , आर्थिक र सांस्कृतिक कारणले नेपालमा धेरै भन्दा धेरै सन्तान जन्माउने प्रचलन रहेको थियो । कम आयस्रोत , निरक्षरता , अज्ञानता , परिवार नियोजनका साधनहरुको प्रयोगमा कमि यसका प्रमुख कारण हुन । तर वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा त्यस्तो धारणामा परिवर्तन आउन थालेको भए तापनी मुसहर समुदायमा भने यो चलन कायमै भएको पाइन्छ । शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरुको आकर्षक बड्दै गएकाले उनिहरुको ब्यवहारमा पनि परिवर्तन हुन थालेको छ । शहरमा बसोबास गर्ने मानिसहरुमा पेशागत दक्षतको विकास हुँदै जादा जन्मदरमा पनि प्रभाव पर्न थालेको छ ।

प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्ने शैक्षिक , सामाजिक र आर्थिक तत्वहरुलाई समस्याको रुपमा लिएर अनुसन्धान गर्नु पर्ने विभिन्न चरणहरु हुन्छन । एक त यो जाती पिछडिएको हुँदा यस्ता जातिको जनसंख्या परिवर्तनमा शैक्षिक , सामाजिक , आर्थिक कारणले कतिको प्रभाव पारेको छ भनेर जान्नु पर्ने हुन्छ । विवाह गर्ने उमेर , परिवारको संख्या , महिलाहरुले कुन उमेरमा बच्चा जन्माउछन ? , समाजको शैक्षिक , सामाजिक , आर्थिक कारणले जिवनस्तरमा साथै जनसंख्याको आकारमा समेत कस्तो प्रभाव पारेको छ ? , परिवार नियोजन , स्वास्थ्य उपचार , शिक्षा आदि पक्षहरुले यो समुदायमा आफ्नो भुमिका निर्वाह गर्न पाएका छन कि छैनन ? , महिलाहरुले कस्तो अवस्थामा कुन ठाउँमा सुत्केरी हुनु पर्दछ , प्रायः महिलाहरुले सन्तान कुन उमेरमा धेरै जन्माउने गर्दछन ? , पहिलो पटक आमा बन्दा महिलाहरु कति वर्षका थिए ? , समुदायमा छोराछोरिको चाहनाले गर्दा जनसंख्या परिवर्तनमा कस्तो असर देखिएको छ ? भन्ने कुराहरु पत्ता लगाउनको लागि मुसहर समुदायका महिलाहरुमा शैक्षिक , सामाजिक र आर्थिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव बारे वास्तविक अध्ययन गरी सन्त्य र तत्यको पहिचान गर्नु चुनौतिपूर्ण छ । तसर्थ माथि उल्लेखित प्रश्नहरुको सहि उत्तर प्राप्तिका लागि खोज र अनुसन्धान गर्नु यस अध्ययनको समस्याका रुपमा लिइएको ।

अध्ययनको उद्देश्य

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुमा शिक्षाको कमि , आर्थिक अवस्था , सामाजिक विभेदका कारण प्रजनन स्वास्थ्यमा आएको प्रभावको अवस्था अध्ययन गर्नु नै मुख्य उद्देश्य हो । यस अध्ययनको लागि निम्नानुसारको उद्देश्यहरु समावेश गरिने छ ।

१. मुसहर समुदायका महिलाहरुको आर्थिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउनु ,
२. मुसहर समुदायका महिलाहरुको सामाजिक अवस्थाले प्रजननमा पारेको प्रभावको पहिचान गर्नु ,
३. मुसहर समुदायका महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउनु ,

अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु

माथी उल्लेख गरिएको उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नको लागि निम्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु समावेश गरिने छन ।

- (क) सुनसरी जिल्ला गढी गा. पा. वडा नं. २ को लक्षित समुदायको शैक्षिक , सामाजिक , आर्थिक अवस्था राम्रो छ कि छैन ?
- (ख) परिवार नियोजनका साधनहरुको प्रयोग गर्छन कि गर्दैनन ?
- (ग) नियमित स्वास्थ्य जाँच तथा सन्तुलित आहाराको प्रयोग भइरहेको छ कि छैन ?
- (घ) अशिक्षा र अन्धविश्वासले उनिहरुको पारिवारिक तथा सामाजिक जिवनमा प्रभाव पारेको छ कि छैन ?
- (ङ) सन्तानको जन्ममा महिलाहरुको स्वयम निर्णयको अधिकार प्रयोग गर्न पाएका छन कि छैनन ?
- (च) सामाजिक अवस्थाले प्रजननमा के प्रभाव पार्दछ ?
- (छ) महिलाको शैक्षिक अवस्था राम्रो छ कि छैनन ?
- (ज) आर्थिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्छन कि पार्दैनन ?

अध्ययनको महत्व

यस अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्नका पछाडी विशेष गरि यस क्षेत्रमा रहेका मुसहर समुदायका महिलाहरुको सामाजिक , आर्थिक र शैक्षिक अवस्थामा विभेद हुनाका कारण पत्ता लगाइ न्युनिकरण गर्नु रहने छ ।

यस अध्ययनको महत्वलाइ निम्नानुसार बुढामा उल्लेख गरिने छ ।

- (क) यो अध्ययन प्रतिवेदनले गढी गाउँपालिका वडा नं. २ मा रहेका मुसहर महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्नु रहेको छ । जुन अन्य अनुसन्धान कर्ताका लागि महत्त्वपूर्ण हुनेछ ।
- (ख) यो अध्ययन प्रतिवेदन यस क्षेत्रका लक्षित समुदायको सामाजिक , आर्थिक तथा स्वास्थ्यका विभिन्न अवस्था विशेष गरि प्रजनन स्वास्थ्यको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहनेहरुका लागि सहयोगी पुस्तक बन्न सक्नेछ ।
- (ग) यस कार्यले महिलालाइ शिक्षा , रोजगार उपयुक्त उमेरमा विवाह तथा परिवार नियोजनका साधनको प्रयोग , स्वास्थ्य सेवाको प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन गर्ने छ ।
- (घ) यस अध्ययनले पारिवारिक जीवन सुमधुर बनाउने ,सामाजिक अन्धविश्वासलाइ हटाउने , स्वास्थ्य जीवन यापन गर्ने , सरसफाइ रहने , बालबालिकाको स्वास्थ्यको राम्रो हेरचाह गर्ने , गर्भवती महिलाको उचित स्याहारसुसार गर्ने , गर्भावस्थाको हेरचाह गर्ने सम्बन्धी उचित सल्लाह तथा सचेतना प्रदान गर्नेछ ।
- (ङ) यसले लक्षित समुदायलाइ नीति तथा योजना निर्माण तथा सम्बन्धित पक्षमा कार्यक्रम तयार गर्नमा सहयोग पुर्याउनेछ ।

अध्ययनको परिसिमा

प्रत्येक अनुसन्धानको आ-आफ्नै सिमा रहेका हुन्छन । यस अनुसन्धानका पनि निम्न सिमा रहने छन :-

- (क) भौगोलिक सहजता तथा अनुसन्धानको कार्यमा तथ्यांक संकलनका लागि सरलता रहेको कारणले गर्दा यो सोधकार्य सुनसरी जिल्लाको गढी गाउँपालिका वडा नं. २ को क्षेत्र छनौट गरि अधि बढाइनेछ ।
- (ख) यो सोधकार्य मुसहर समुदायका (१५-४९) भित्रका विवाहित महिलाहरुमा मात्र केन्द्रीत रहनेछ ।
- (ग) यो सोधकार्य मुसहर समुदायका ५०० घरधुरिका (१५-४९) वर्षका २७० जना विवाहित महिलाहरुलाई अध्ययनको नमुनाको रूपमा समावेश गरिनेछ ।
- (घ) यो सोधकार्य लक्षित स्थानमा रहेका मुसहर समुदायका महिलाहरुमा सामाजिक , आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाका कारण प्रजननमा पारेको प्रभाव बारे मात्र अध्ययन गरिनेछ ।
- (ङ) यो सोधकार्य सिमित स्रोत साधन र समयका कारणले गर्दा यो अध्ययन मुसहर समुदायका महिलाहरुमा शैक्षिक , सामाजिक , आर्थिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभावमा मात्र सिमित गरिने छ ।

प्रयोग भएका परिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरु :-

रुढिवादी	:	परम्परा देखि चलिआएका अन्धविश्वासका कुराहरु
प्रजनन	:	जिवित प्राणिको सन्तान उत्पादन गर्ने प्राणाली वा प्रकृया
विवाहित	:	विवाह भैसकेका पुरुष वा महिला
औचित्य	:	महत्व
जनसंख्या	:	कुनै निश्चित क्षेत्रमा निश्चित समयमा बसोबास गर्ने मानिसहरुको जम्मा संख्या
परिवार नियोजन	:	परिवारको आकार निर्धारण गर्न शिशुको जन्मान्तर गर्ने योजना
सामाजिक तत्व	:	शिक्षा , जाती , धर्म , विवाह

परिच्छेद - दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अबधारणात्मक ढाचा

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनले अध्ययन कार्यलाई विकासको चरण सम्म पुर्याउने भएको हुँदा यो निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ। यो अध्ययन कार्यका लागि विभिन्न पाठ्यपुस्तक तथा पत्रपत्रीका, सोधकार्यहरु, अनुसन्धानात्मक खोजकार्यहरु, ब्यक्ती समूह यस कार्यका मुख्य पक्षहरु हुन। यस कार्यका पछाडी विभिन्न दार्शनिकहरुका विचार तथा तर्कहरु महत्वपूर्ण मानिन्छ।

विशेषगरी यो अध्ययनले सम्बन्धित समुदाय तथा समुदायका विभिन्न पक्षहरु शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्दै उनिहरुको प्रजनन स्वास्थ्यका सन्दर्भमा अध्ययन गरिएको छ। परिवारको शैक्षिक, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाले उसको स्वास्थ्य स्थितिमा पार्ने प्रभावको अध्ययन गर्दै महिलाहरुको जिवनमा शिक्षाको महत्व र यसले प्रजनन कार्य तथा गतिविधीमा खेलेको भुमिका बारेमा यो अध्ययनमा उल्लेख गरिने छ।

सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन :-

ब्यक्तिको ब्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याइ सामन्जस्यपूर्ण जिवनयापन गर्नका लागि मानव व्यवहार परिवर्तनका विभिन्न सिद्धान्त तथा नमुनाहरुको विकास भएको छ। जनसंख्या शिक्षाको मुख्य लक्ष्य जनसंख्या सम्बन्धी सकारात्मक धारणा र ब्यवहारको विकास गर्नु हो। वर्षौं देखि चलिआएका सामाजिक रितिरिवाज, मूल्य-मान्यता, रहनसहन र बानिव्यवहारले जनसंख्या सम्बन्धी विभिन्न समस्याहरु थपिदै गएका छन। ती रितिरिवाज, मूल्यमान्यता, रहनसहन र बानिव्यवहारलाई समयसापेक्ष बनाउदै लैजानु जनसंख्या शिक्षाको मुल ध्येय रहने छ।

Thomas Doubleday एक English अर्थशास्त्री, समाजशास्त्री एवम दार्शनिक हुन। उनले पौष्टिक आहार र जनसंख्या बिचको सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै Diet Theory को विकास गरेका थिए। यस सिद्धान्तमा मानिसको संख्यामा हुने वृद्धि र खाद्यान्न वृद्धिको सम्बन्ध विपरित हुन्छ। अर्थात समाजमा जतिजती खाद्यान्नको मात्रा बड्दै जान्छ र उतिउती जनसंख्या वृद्धिको दर घट्दै जान्छ। अतः समाजमा खाद्यान्न अभाव हुनु नै जनसंख्या वृद्धि निम्त्याउनु हो।

अम्वेडकर १९९९ ले दलितहरुलाई शिक्षित बनाउँ, संगठित हौं र संघर्ष गरौं भनि आह्वान गरेका थिए। दलितको जिवनमा शिक्षाले कति महत्व राख्दछ भन्ने कुरा बुझ्न उनको कथा नै पर्याप्त

हुन्छ । सामाजिक न्यायमा आधारित समाजको एउटा आधार शिक्षा हो । समाजको पिँधभन्दा टाढाको विषय भई शिक्षाका ढोका दलितका लागि लामो समयसम्म बन्द थियो । २००७ सालघि दलितलाई शिक्षामा पहुँच नदिइएकाले उनीहरू धेरै पुस्तासम्म निरक्षर भए जसको प्रभाव आजसम्म परेको देखिन्छ (शाह, २००७)।

काल मार्क्स अनुसारका सामाजिक विभेदीकरणको प्रमुख पक्ष नै आर्थिक कारण हो । सामाजिक उत्पादन र वितरणमा रहेको असमानताले विभेदीकरणलाई उच्च स्थानमा पुऱ्याउँछ । समाजका सम्पूर्ण पक्षहरूमा वर्ग संघर्ष नै सिङ्गो सामाजिक व्यवस्थाको स्वरूपमा परिवर्तन ल्याउने प्रमुख आधार हो । वर्ग संघर्षको सिद्धान्त अनुसार समाजमा विभिन्न वर्गहरू रहेका हुन्छन् । समाजमा परस्पर विरोधि वर्गहरूको बीचमा आ-आफ्नो स्वार्थलाई लिएर सामाजिक संघर्षको स्थिति उत्पन्न हुन्छ । यस अन्तर्गत शोसित वर्गहरू विच उत्पादन प्रक्रिया, उत्पादनको वितरण वा उत्पादनको सम्बन्धमा र उत्पादनको साधनको स्थायित्वको सम्बन्धमा वर्गीय आधार नै सामाजिक द्वन्द्व हुने गर्दछ जर्मन दार्शनिक कार्ल मार्क्सको द्वन्दात्मकसिद्धान्तक आधारमा-“असमान आर्थिक वितरणका कारण समाजमा धनी गरिब, उच्च-निच, अधिकार युक्त, अधिकार विहिन मानिसहरु बन्दछन् जसका कारण समाजमा वर्गहरूको निर्माण हुन्छ । एक पछि अर्का विपरित वर्गहरु विच गर्न संघर्ष हुन्छ । परिणाम स्वरूप असमानता हट्छ त्यसपछि स्वतः सबै समान अधिकार र युक्त बन्दछन् भने मान्यता छ । वर्ग विभाजन भएपछि अधिकार विहिनले आफ्नो अधिकार खोज्नु स्वभाविक हो र आज दलितहरु आफूले एक नागरिकको रूपमा पाउनु पर्ने अवसर र अधिकार खोज्न खोज्दा विभिन्न भागहरु राखेर आन्दोलन गर्नु यसै सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ (पोखरेल, २०६६) ।

समबन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

हाम्रो देशको महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्था सुदृढ नभएकोले कम उमेरमा विवाह तथा उच्च जन्मदर रहेको देखिन्छ । जबसम्म महिलाहरूको शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा सुधार आउँदैन तबसम्म देशमा उपलब्ध स्रोत तथा उचित प्रजनन विच सन्तुलन कायम हुन सक्दैन ।

जन्मान्तर, गर्भपतन र स्तनपान प्रजननदर कम गर्ने उपायहरु हुन । नेपालमा महिला र पुरुषको साक्षरतादरमा निकै असमानता रहेको छ । यसो हुनुका मुख्य कारणहरु समाजमा महिलाको

न्यून स्थिती , शिक्षामा कम पहुँच तथा कम प्राथमिकता , चाडो विवाह र महिलालाई घरायसी काममा नै सिमित राख्नु हो (आचार्य , १९९३) ।

(संयुक्त राष्ट्रसंघ १९४८) का अनुसार नेपाल अधिराज्यको संविधान २०७३ संशोधन सहितमा महिला सम्बन्धी हकको धारा ३८ मा महिला भएको कारण बाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिएको छैन भनिएको छ ।

सन १९४८ डिसेम्बर १० को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २५ को उपधारा १ मा भनिएको छ कि “ प्रत्येक ब्यक्ती र निजको परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि जिवनस्तरको आवश्यक सामाजिक सेवाहरु पनि सम्मिलित छन र विरामी असमर्थता , बुढेसकाल वा निजको शक्तिबाहिरको अरु कुनै परिस्थितिमा साधन अभाव भएमा सुरक्षाको अधिकार छ ।

कुपोषण सन्तुलित भोजनको अप्रभावकारी प्रयोगमा उत्पन्न शारिरिक रोग हो । यसले बालबालिकाको शरिरको तौल तथा उचाइ वृद्धि विकासमा अबसर पुर्याउने भएकाले आमा र परिवारका मुलिले बालबच्चाको स्वास्थ्य सुन्दर बनाउन गर्भावस्थाबाट नै विशेष ख्याल पुर्याउनु पर्ने तर्क राखेका छन । बालबालिका लाई प्रोटिन , भिटामिन , कार्बोहाइड्रेट तथा चिल्लो पदार्थको समिश्रीत खाना बढी उपयोगी हुने हुनाले यो उसको नैसर्गिक अधिकारका रुपमा प्रयोगमा ल्याउनु पर्छ भन्दै परिवारको सामाजिक , आर्थिक अवस्थाले परिवारको स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्ने तर्क राखेका छन । (चौधरी ,२०००)।

प्रजनन क्षमताको अर्थ गर्भमा रहेका शिशुलाई गर्भ अबधी पूरा गरेपछि जन्म दिने क्षमतासंग हुन्छ , चाहे एउटा ब्यक्ती वा एउटा समूह नै जैबिक सन्तानोत्पादन गर्ने क्षमतालाई गर्भधारण गर्न सक्ने क्षमता भनिन्छ । जबकि महिलाहरुबाट हुने वास्तविक जिवित जन्महरुलाई प्रजनन भनिन्छ । (ढकाल , २०६३)

प्रजनन स्वास्थ्य भनेको शारिरिक , मानसिक तथा सामाजिक तवरले पुर्ण स्वास्थ्य स्थितिमा प्रजनन कार्य सम्पन्न भएको अवस्थालाई जनाउँदछ र प्रजनन प्रकृत्यामा खाली रोगब्याधी तथा अन्य शारिरिक विकास नभएको अवस्थामा मात्र प्रजनन स्वास्थ्य होइना (दाहाल , २०६७)

(रावत , २००६) द्वारा शिक्षा र प्रजनन एक अर्कामा सम्बन्धित पक्षहरु हुन् । महिलाहरु अशिक्षित भएका ठाउमा बाल विवाहको प्रचलन रहेको देखिन्छ, भने शिक्षित भएको समाजमा बालविवाह भएको पाइदैन । अशिक्षित महिलाहरु बच्चा जन्माउनलाई ईश्वरको बरदान सम्झन्छन ।

शिक्षाले परिवार योजनामा जोड दिने भएकोले शिक्षित समाजमा ढिलो र उपयुक्त उमेरमा विवाह गर्ने प्रचलन रहेको छ । यसले प्रत्यक्ष प्रजननदरमा सकारात्मक प्रभाव पार्दै आएको छ ।

जन्मान्तर , गर्भपतन र स्तनपान प्रजननदर कम गर्ने उपायहरू हुन । नेपालमा महिला र पुरुषको साक्षरतादरमा निकै असमानता रहेको छ । यसो हुनुका कारणहरू समाजमा महिलाको न्यून आय स्थिती , शिक्षामा कम पहुँच तथा कम प्राथमिकता चाडो विवाह र महिलाहरूलाई घरायसी काममा नै सिमित राख्नु हो (आचार्य , १९९६) ।

नेपालको कुल जनसंख्याको ५१.५ प्रतिशत महिला रहेका छन् । महिला साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत र महिला घरमुली भएका परिवार २५.७३ प्रतिशत मात्र छन् । नेपालको कुल प्रजननदर २.५२ प्रतिशत महिला रहेको छ भने शहरी क्षेत्रमा कुल प्रजननदर १.५४ र ग्रामीण क्षेत्रमा ३.०८ रहेको छ । त्यसै गरि भौगोलिक क्षेत्र अनुसार हेर्दा हिमाली क्षेत्रको कुल प्रजननदर ३.७४ प्रतिशत , पाहाडी क्षेत्रमा २.४५ र तराई क्षेत्रमा २.४६ प्रतिशत रहेका छन् (केन्द्रीय तथ्यांक विभाग , २०११) ।

महिलाहरूको समय समयमा स्वास्थ्य परिक्षण गराउनु पर्दछ भन्ने चेतनाको कमि , गर्भ रहेको कुरा परिवारमा खुलेर भन्न नसक्नुका कारण जन्मान्तरलाई कम गर्न नसक्नु , परिवार नियोजनका साधन सम्बन्धी ज्ञानको कमि , सामाजिक , आर्थिक समस्या , कुरिती , कुसंस्कारको कारण अज्ञानता पुरुष प्रधान समाज भएका कारण सुरक्षित मातृत्व रहन नसकेको हो (नेपाल २०६४) ।

वास्तवमा भन्दा शिक्षा नै त्यस्तो पक्ष हो जसले परिवार तथा बच्चाको पोषणमा स्वास्थ्यमा विशेष ख्याल पुर्याउन सहयोग गर्दछ । त्यसै मानिसको स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्ने अन्य पक्षहरू मध्ये उसको शैक्षिक , सामाजिक , आर्थिक बातावरण पनि प्रमुख नै हो । ब्यक्तिलाइ एक प्रकारको जीवन वाचन विवस गराउने गर्दछ । आमाको शिक्षा प्रमुख पक्ष रहेको हुन्छ जसले घरपरिवार तथा समाजमा विभेद तथा अन्याय बाट वचन सहयोग पुर्याउछ भने शिक्षाले नै उसलाई परिवार योजना तथा जन्मान्तर , इच्छित पारिवारिक आकार निर्माण गर्दै स्वास्थ्य र सुखी जीवन यापनमा सहयोग पुर्याउदछ ।

(नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय , २०६८)

पुनरावलोकनको उपादेयता

कुनै पनि विषयको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने त्यस विषय बारे सैद्धान्तिक धारणा स्पष्ट हुन जरुरि छ । त्यसैले मुसहर महिलाहरुको प्रजनन स्वास्थ्यलाइ सामाजिक , आर्थिक , शैक्षिक पक्षले के कति र कसरि प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको खोज यस अध्ययनमा समेटिने छ । यदि सोधको कार्यलाइ सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक धारणा बाट अलग्याइने हो भने अनुसन्धान अधुरै रहन्छ । सिद्धान्तका साथसाथै सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन गरि समालोचना गर्नु पनि अत्यावश्यक छ किनभने आज सम्म त्यस विषयको बारेमा कस्ले कति सम्म खोजी गरि व्याख्या विश्लेषण गरे र अब कुन कुरालाइ अभै थप अनुसन्धानको आवश्यकता छ भन्ने कुराको निष्कर्षमा पुग्न सैद्धान्तिक अध्ययन तथा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गरिन्छ । यस सोधकार्यमा विभिन्न सोधकार्य , ब्यक्ती तथा संघसंस्था वा दार्शनिक विचारकका प्रजनन सम्बन्धी धारणाबाट यो अध्ययन अगाडि बड्नुका साथै उनिहरुका महान विचारले अध्ययन कार्यलाइ अघि बड्न मार्ग निर्देशन गरेको छ ।

महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा समस्या आउनुको पछाडी शिक्षाको ठूलो चुनौती रहेको पाइनुका साथै समाजमा विभिन्न प्रकारका धार्मिक तथा सामाजिक सोच , परम्परा , चाल चलन र रितिरिवाज रहेको पाइन्छ । समाजका विभिन्न सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरुको केन्द्रबाट मानव जीवन अगाडि बढेको हुन्छ । शैक्षिक तथा सामाजिक पक्षले उसलाइ प्रगतिको बाटोमा अफ्ट्यारो परिस्थिती सृजना गरिदिने पनि गर्दछ । यसै सत्यलाइ मध्य नजर गर्दा साहित्यको अध्ययन र पुनरावलोकनले यस अनुसन्धानका निम्न पक्षहरुमा सहयोग पुऱ्याउने छ :

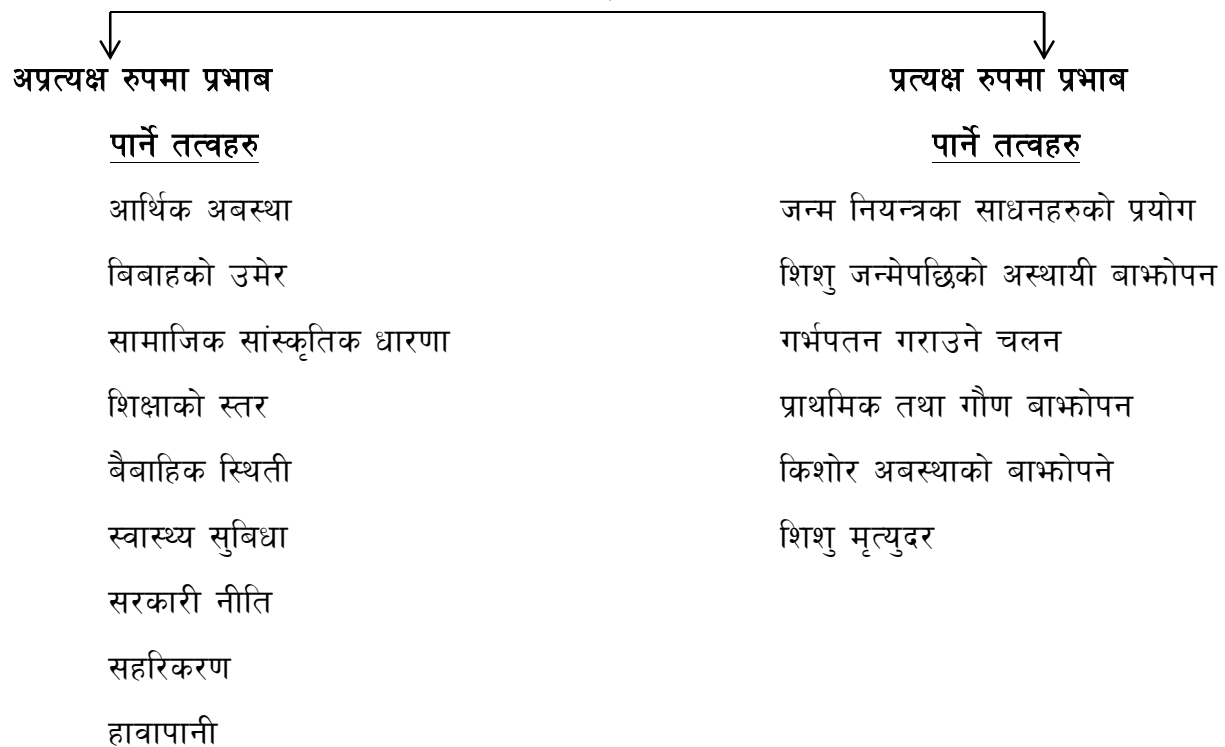
- क) अनुसन्धानको शीर्षक छनोटमा सहयोग पुऱ्याउनेछ ।
- ख) अनुसन्धानको उद्देश्य निर्माण गर्दमा सहयोग पुऱ्याउनेछ ।
- ग) अनुसन्धानात्मक ढाँचा छनोटमा सहयोग पुऱ्याउनेछ ।
- घ) अध्ययनको सधान निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउनेछ ।

अवधारणात्मक ढाचा

प्रजनन स्वास्थ्यलाइ प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष दुई प्रकारका तत्वहरुले प्रभाव पार्दछ । प्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पार्ने तत्व अन्तर्गत अन्य नियन्त्रणका साधनहरुको प्रयोग , शिशु जन्मे पछि को अस्थायी बाभोपनको अवधी , गर्भपतन गराउने चलन , शिशु मृत्युदर , शिशुहत्या , प्राथमिक तथा गौन

बाभोपन र किशोर अवस्थाको बाभोपन पर्दछन भने अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने तत्व अन्तर्गत विवाहको उमेर , आर्थिक अवस्था , सामाजिक सांस्कृतिक धारणा , शिक्षाको स्तर , बैबाहिक स्थिती , स्वास्थ्य सुबिधा , सरकारी नीति , सहरिकरण र हावापानी पर्दछन । प्रस्तुत सोधमा उक्त तत्वहरु मध्ये आर्थिक , सामाजिक र शैक्षिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभावको बारेमा विस्तृत अध्ययन गरिनेछ । यसरी सुनसरी जिल्ला गढी गाउँपालिका वडा नं. २ मा बस्ने मुसहर समुदायमा आर्थिक , सामाजिक , शैक्षिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव विषयक सोधको लागि निम्नानुसार अवधारणात्मक ढाचा तयार गरिने छ ।

प्रजनन स्वास्थ्य लाई प्रभाव पार्ने तत्वहरु

परिच्छेद -तिन अध्यय विधि र प्रक्रिया

यस अध्ययनमा प्रस्तुत अध्ययन कार्य सम्पन्न अबलम्बन गरिने विधि अन्तर्गत सोध प्रतिवेदनको ढाचा , अध्ययनका लागि तय गरिएको जनसंख्या नमुना , तथ्यांकका स्रोत , तथ्यांक संकलनका साधन तथा तरिका एवम तथ्यांक विश्लेषणको तरिका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ ।

अध्ययनको ढाचा र विधि

मुसहर समुदायमा आर्थिक , सामाजिक , शैक्षिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव विषयक प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि परिमाणात्मक ढाचा अबलम्बन गरिने छ । संख्यात्मक सुचनलाई परिमाणात्मक विधिद्वारा प्रस्तुत गरी तथ्याङ्कशास्त्रीय भाषाद्वारा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

तथ्यांकका स्रोत

यस अध्ययनका निम्ति निम्न दुई किसिमका तथ्यांक स्रोतहरूको साधन प्रयोग गरिने छ ।

प्राथमिक स्रोतहरू

अन्तरवारता शुचि तथा सर्वेक्षण फारमको माध्यमद्वारा प्राप्त तथ्याङ्कलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइएकोछ ।

द्वितीय स्रोतहरू

अभिलेखहरू ,अध्ययनको शिर्षकसंग मिल्ने विभिन्न लेख, रचना, अनुसन्धान ,प्रतिवेदन, पुस्तक, पत्रपत्रीकालाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएकोछ ।

जनसंख्या , नमुना र छनौट रणनीति

यस अध्ययनको लागि सुनसरी जिल्लाको गढी गाउँपालिका वडा नं. २ को जम्मा ५०० मुसहर घरधुरी मध्ये मुसहर समुदायमा बसोबास गर्ने ५०० घरधुरिका १५-४९ वर्षका २७० जना विवाहित महिलाहरूलाई अध्ययन जनसंख्याको रूपमा लिइएकोछ । उक्त जनसंख्यामा जनगणना विधिको प्रयोग गरी २७० जना विवाहित महिलालाई अध्ययनको नमुनाको रूपमा छनौट गरिएको छ ।

अध्ययनको क्षेत्र

प्रस्तुत अनुसन्धान कार्य पूरा गर्नको लागि सुनसरी जिल्ला गढी गाउँपालिका वडा नं. २ का मुसहर समुदायका सामाजिक , आर्थिक , शैक्षिक पक्षहरूलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइनेछ ।

तथ्याङ्क संकलनका साधन र तरिका

यस अध्ययनका लागि अवलोकन चेकलिष्ट तथा अन्तरवार्ता सूचीको प्रयोग गरिएको छ ।

तथ्यांक संकलन प्रकृया

अध्ययन क्षेत्रमा सोधकर्ता स्वयम् उपस्थित भइ स्थलगत भ्रमण गरि प्रश्नावलि मार्फत नमुनाको रूपमा छनोट गरिएका विवाहित मुसहर महिलाहरूसंग भेट गरि अन्तरवार्ता सुचिको माध्यमबाट प्रजनन स्वास्थ्यमा शैक्षिक, सामाजिक ,आर्थिक अवस्थाको बारेमा प्राथमिक तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

तथ्यांकको व्याख्या र विश्लेषण प्रकृया

तथ्याङ्क संकलनका साधनहरूबाट संकलित प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्कलाई तथ्याङ्क शास्त्रीय विधिहरूको प्रयोग गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिनेछ । आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्कलाई तालिका , रेखाचित्र , स्तम्भचित्रमा प्रस्तुत गरिनेछ । प्राप्त तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरि निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्याय - चार

नतिजा र छलफल

सुनसरी जिल्लाको परिचय

नेपालको ७७ जिल्लाहरू मध्ये पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने कोशी अञ्चल अन्तर्गत सुनसरी जिल्ला एक प्रतिष्ठित जिल्लाका रूपमा परिचित छन्। यस जिल्लाको नामाङ्कन यसै जिल्ला भित्र रहेको सुनसरी नदिको नामबाट रहन गएको छ। सुनसरी जिल्ला समुन्द्री सतह देखि १५२ मिटर दक्षिणी भागको उचाइ देखि उत्तरमा ९१४ मिटरको उचाइ सम्म फैलिएको छ।

यस जिल्लाको पूर्वमा मोरङ, उत्तरमा धनकुटा, पश्चिममा सप्तरी, उदयपुर तथा दक्षिणमा भारतको बिहार राज्य रहेका छन्। विश्वमान चित्रमा हेर्दा सुनसरी जिल्ला २६° २३' उत्तर देखि २६° ५५' उत्तरी अक्षांश सम्म फैलिएको छ भने ८६° ३५' पूर्व देखि ८६° १६' पूर्वादिशान्तरमा रहेको छ। यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १२५६ वर्ग कि. मि. रहेको छ। यसको पूर्व पश्चिम औसत लम्बाइ ४४ कि. मि. र औसत चौडाइ भेडेटार देखि दक्षिण भारतको सिमासम्म ४५ कि. मि. मात्र रहेको छ।

उत्तरमा पहाडी प्रदेश, मध्यमा भावर प्रदेश र दक्षिणमा समतल भूमिको रूपमा फैलिएको छ। यस जिल्लामा नेपालको सबै भन्दा ठूलो नदि कोशी पश्चिमी सिमानामा छ। यसका अतिरिक्त अन्य मझौला र साना नदिहरू क्रमशः कोकाह, सुनसरी, बुढि, सेउती, सर्दु, स्वेतिखोला, टेङ्गाखोला, पकलीखोला, ढचकिया, पटनाली, ज्वालाखोला, गडनखोला आदि छन्। यस जिल्लाको दक्षिण तराइमा रहेको चिमडी बजार बर्जु गाउँपालिकामा १६० बिगाहा क्षेत्रफलमा ओगटेको बरजुताल अबस्थित छ।

बराहक्षेत्र, दन्तकाली, पिण्डेस्वर, रामधुनी, विष्णुपादुका, चिमडिदह, भेडेटार, ठिङ्गेदुङ्गा, कोशिटप्पु बन्यजन्तु आरक्षण केन्द्र, एभरेष्ट विज्ञान केन्द्र, शान्तिवन विज्ञान केन्द्र, गडिवन, नमस्ते भरना, हरियालीवन यलम्बर पार्क आदि यस जिल्लाका धार्मिक तथा पर्यटकिय महत्वका क्षेत्रहरू पर्दछन्।

सुनसरी जिल्लामा धरान उपमहानगरपालिका, इटहरी उपमहानगरपालिका, दुहबी नगरपालिका, इनरुवा नगरपालिका, रामधुनिनगरपालिका, बराहक्षेत्र नगरपालिका, गठी गाउँपालिका, बर्जगाउँपालिका र कोशी गाउँपालिका गरि विभिन्न स्थानिय तहमा विभाजन गरिएको छ (जिल्ला पाश्वचित्र सुनसरी २०६८)।

यस जिल्लाका प्रमुख ब्यापारिक केन्द्रहरु धरान , इटहरी , इनरुवा , दुहबी , भुम्का , खनार , महेन्द्रनगर , भुटाहा , हरिनगर आदि हुन् भने स - साना केन्द्रहरु दर्जनौ रहेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार सुनसरी जिल्लाको कुल जनसंख्या ७,६३,४८७ रहेको छ । जसमध्ये पुरुषको जनसंख्या ६,७१,२२९ छ भने महिलाको संख्या ३,९२,२५८ रहेको छ । यहाँ पुरुषको संख्या भन्दा महिलाको संख्या २१०२९ ले बढि रहेको देखिन्छ । यहाँको जनसंख्या वृद्धिदर १.९९% र जनघनत्व ६०१ वर्ग कि. मि. रहेको छ । यस जिल्ला भरी कुल सडकको लम्बाइ ४७८ कि . मि. रहेको छ । वनक्षेत्र २१३०४ हेक्टरमा फैलिएको छ । यहाँको खाद्य उत्पादन बर्षेनि १,१९,३२३ मेट्रीकटन रहेको छ (राष्ट्रिय जनगणना २०६८) ।

सुनसरी जिल्लामा भएका विद्यालयहरु सम्बन्धि विवरण

तालिका १

सुनसरी जिल्लामा भएका विद्यालयहरु सम्बन्धि विवरण

क्र.स.	विद्यालयका प्रकार	संख्या
१	सामुदायिक विद्यालय	३९६
२	संस्थागत विद्यालय	२४६
३	मदरसा	८४
४	गुरुकुल आश्रम	७
५	गुम्बा	४
६	बालविकास केन्द्र	७३१
७	खुल्ला विद्यालय	१
८	समाहित शिक्षा स्रोतकेन्द्र	९
९	सामुदायिक अध्ययन केन्द्र	१९
१०	श्रोतकेन्द्र	१२
११	अनौपारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम	१५

स्रोत : जि.शि.का सुनसरी, २०७७

यहाँका अधिकांस मानिसहरु प्राय ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने गरेको र गरिबी, जनचेतनाको अभाव, बालबालिका प्रतिको फरक सोच जस्ता कारणले गर्दा यहाँका बालबालिकाहरु शिक्षा पाउनबाट टाढिएका छन् । विद्यालयको संख्या लगभग पुर्ण भए तापनी लगभग दुई खालको शैक्षिक बातावरण रहेको पाइएको छ । प्राइभेट र सामुदायिक विद्यालय गरि दुई खालका विद्यालय शैक्षिक केन्द्रका रूपमा रहेका छन् । हुनेखाने वर्गका अधिकांस अभिभावकहरु निजि विद्यालयमा आफ्ना छोराछोरीहरुलाई पढाउने गरेका छन् भने गरिबी अवस्थामा गुञ्जिरहेका अभिभावकहरु आफ्ना छोराछोरीलाई सामुदायिक विद्यालयमा पढाउने गरेको पाइन्छ । सामुदायिक विद्यालयको खस्कदो एस इ इ रिजल्ट, अस्वच्छ राजनितिक चलखेल , शिक्षकहरुको गैर जिम्मेवारी पुर्ण ब्यवहारले गर्दा यी सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थिहरुको संख्या ज्यादै न्यून रहेको अध्ययनबाट देखिएको छ । तुलनात्मक रूपमा निजि विद्यालयहरुको अवस्था प्राय राम्रो देखिन्छ ।

सुनसरी जिल्लामा विभिन्न तहका शिक्षक शिक्षिका सम्बन्धी विवरण

तालिका २

सुनसरी जिल्लामा विभिन्न तहका शिक्षक शिक्षिका सम्बन्धी विवरण

विद्यालय तह	शिक्षक	शिक्षिका	जम्मा	तालिम प्राप्त
प्रा.वि.	६२२	१०१३	१६३५	९८%
नि.मा.वि.	७२	४७४	५४६	९८%
मा.वि.	३१	३४९	३८०	९८%
जम्मा	७२५	१८३६	२५६१	

माथिको तालिका अनुसार शिक्षक र शिक्षिका हरुको संख्या सबै भन्दा बढी प्राथमिक तहमा छन् भने सबै भन्दा कम संख्या मा वि तहमा रहेका छन् । यसैगरि सबै तहका शिक्षक र शिक्षिकाहरु पुर्ण तालिम प्राप्त छन् ।

सुनसरी जिल्लाको स्वास्थ्य केन्द्रहरुको स्थिति सम्बन्धी विवरण

तालिका ३

सुनसरी जिल्लाको स्वास्थ्य केन्द्रहरुको स्थिति सम्बन्धी विवरण

क्र.स.	स्वास्थ्य संस्थाको नाम	संख्या
१	अस्पताल	३
२	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र	५
३	स्वास्थ्य चौकी	७
४	उप स्वास्थ्य चौकी	४०
५	आयुर्वेद औषधालय	४
६	महिला स्वास्थ्य स्वयमसेविका	१०३५
७	डट्स केन्द्र	१४
८	डट्स उप केन्द्र	५२
९	गाउँघर क्लिनिक	१७८
१०	खोपकेन्द्र	२९३

माथिको तालिका अनुसार जिल्लाको स्वास्थ्य केन्द्रको स्थिती हेर्दा सबै भन्दा बढी महिला स्वास्थ्य स्वयमसेविकाको संख्या १०३५ रहेको छ भने सबै भन्दा कममा अस्पतालको संख्या रहेको छ । जुन ३ वटा मात्र छन ।

जिल्लामा विकासको प्रमुख पूर्वाधार मानिने सडक यातायातको राम्रै अवस्था देखिन्छ । प्रायः गाउँ टोलका सडकहरु ग्राबेल भइसकेका छन् । सजिलै सुनसरी जिल्लाको सदरमुकाम इनरुवा पुग्न सकिन्छ । जिल्ला कृषि विकास कार्यालय सुनसरी २०६३/२०६४ का अनुसार १९५ कि. मि. कालोपत्रे , ३९९.३ कि. मि. ग्राबेल र ३५७.५ कि. मि. कच्ची सडक रहेका छन् ।

गढी गाउँपालिकाको परिचय

सुनसरी जिल्लाको स्थानिय तहहरु मध्ये गढी गाउँपालिका पनि एउटा स्थानिय तह हो । यस गाउँ पालिकाको पुर्बमा दुहवी नगरपालिका , दक्षिणमा बर्जु गाउँपालिका , पश्चिममा इनरुवा नगरपालिका र उत्तरमा इटहरी उपमहानगरपालिकाले घेरेको पाइन्छ । गढी गाउँपालिकामा जम्मा चारवटा गा. वि. स . मिलेर एउटा गाउँपालिका गढी गाउँपालिका बनेको छ । यस गाउँपालिकामा जम्मा ६ वटा वडाहरु रहेका छन् । गढी गाउँपालिकामा जम्मा २४ वटा सामुदायिक विद्यालयहरु रहेका छन् जसमध्ये ४ वटा मा. वि. , ३ वटा नि . मा. वि. र १७ वटा प्रा .वि . विद्यालयहरु रहेका छन् । यस गाउँपालिकामा एउटा अध्यक्ष , एउटा उपाध्यक्ष , ६ वटा वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडामा वडा सदस्यहरु रहेका छन् । यस गाउँपालिकामा बिनोद चौधरीको (ऋ.न.) उधोग पनि रहेको पाइन्छ जुन २ नं. वडामा छ ।

यस गाउँपालिकाको मुख्य चोकहरुमा भमरी , औरावनी , छिटाहा रहेका छन । यस गाउँपालिकामा १ वटा स्वास्थ्य चौकी सुन सतेरभोरामा अबस्थित छ । त्यस स्वास्थ्य चौकिमा बर्थिडग सेन्टर पनि राखिएको छ । ३ वटा उपस्वास्थ्य चौकी रहेका छन् । जुन मधेली , भमरी र छिटाहामा छन् । यस गाउँपालिकामा हप्ताको सातै दिन विभिन्न चोक र गाउँपालिकाको मानिसहरु अधिकांस खेतिपातिमा निर्भर रहेको पाइन्छ ।

(स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७८)

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ को परिचय

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ साविकको औरावनी गा. वि. स. रहेको थियो । यस गा. वि. स. मा जम्मा ९ वटा वडामा विभाजन गरिएको थियो । अहिले ९ वटै वडाहरु मिलेर गढी गाउँपालिकाको २ नं. वडा बनेको छ । सुनसरी जिल्लाको सदरमुकाम इनरुवा देखि ७ कि. मि. पुर्बमा अबस्थित गढी गाउँपालिकाको वडा नं. २ रहेको छ । यस वडाको उत्तरमा गढी गाउँपालिकाको वडा नं. १ रहेको छ । पश्चिममा इनरुवा नगरपालिका , पुर्बमा दुहवी नगरपालिका र दक्षिणमा गढी गाउँपालिकाको वडा नं. ३ रहेको छ । यस वडाको कुल क्षेत्रफल दुई हजार बिगाहा , चार कठ्ठा , सत्र धुर रहेको छ । २०६८ सालमा गरिएको सर्वेक्षण अनुसार यस २ नं. वडाको कुल जनसंख्या ८,५०७ रहेको छ । जसमध्ये महिलाको संख्या ४,१५८ र पुरुषको संख्या ४,३४९ रहेको छ । यस वडा भित्र रहेको जम्मा घरधुरी

संख्या १,७६८ रहेको छ । यस वडा नं. २ मा सबै भन्दा बढी थारु जातिको मानिसहरु बस्ने गरेको छन् । बाटोघाटो आधा पक्की र आधा ग्राभेल रहेको छ । शैक्षिक अबस्था थारुको भन्दा मुसहर जातिका मानिसहरुमा कम रहेको पाइन्छ ।

यस गढी गाउँपालिका वडा नं. २ मा बस्ने जम्मा ५०० घरधुरी मुसहर जातिहरु मध्ये २७० जना विवाहित महिलाहरुको सामाजिक , आर्थिक , शैक्षिक अबस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव विषयमा यो सोधकार्य अगाडि बढाएको छु

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ को शैक्षिक संस्था सम्बन्धी विवरण

तालिका ४

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ को शैक्षिक संस्था सम्बन्धी विवरण

क्र.स.	शैक्षिक संस्था	संख्या
१	सामुदायिक प्रा.वि.	४
२	सामुदायिक नि.मा.वि.	१
३	सामुदायिक मा.वि.	१
४	संस्थागत प्रा.वि.	१
५	संस्थागत मा.वि.	३
६	संस्थागत नि.मा.वि.	०
७.	अनौपचारिक मदरसा केन्द्र	२
८	बालविकास शैक्षिक केन्द्र	९

शिक्षा क्षेत्रको बारेमा भन्नु पर्दा यस वडा नं. २ मा एकवटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय जसको नाम सरस्वती मा. वि. हो । १ वटा नि. मा. वि. जसको नाम गणदेव हो । त्यस्तै गरि प्रा. वि. मा जनता प्रा. वि. , कुन्ती प्रा . वि. , गोरखनाथ प्रा . वि. र रत्न प्रा. वि. रहेका छन् । संस्थागत मा. वि. मा श्री पिस बुद्ध ज्योती एकेडेमी , श्री एभरेष्ट इङ्ग्लिस बोर्डिङ स्कूल , र श्री हिमशिखा इङ्ग्लिस बोर्डिङ स्कूल र संस्थागत प्रा. वि. मा पुर्वान्चल इङ्ग्लिस बोर्डिङ स्कूल रहेका छन् । दुइवटा

अनौपचारिक मदरसा केन्द्र भमरी र भोरागाउँमा रहेका छन् । हालसाल बालबिकास केन्द्रलाई स्कुलमा गाभिएका छन् ।

गढीगाउँपालिका वडा नं २को जातजातिको घरधुरीको विवरण

तालिका ५

गढीगाउँपालिका वडा नं २को जातजातिको घरधुरीको विवरण

क्र.स.	जातजाती	संख्या
१	थारु	४९०५
२	भाँगाड	६४०
३	यादव	६८४
४	नेवार	१४९
५	मुसलिम	३०५
६	बाहुन	३४०
७	तेली	४०७
८	चमार	१२६
९	मुसहर	५००
१०	अन्य	४५७

स्रोत : पाश्चित्र गढी २०७८

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा यो अनुमान लगाउन सकिन्छ कि थारु जातिका मानिसहरु यस वडामा बढी संख्यामा रहेका छन् । जसमध्ये मुसहर जातिको घर संख्या ५०० रहेको छ । सबै भन्दा न्यून घर संख्यामा चमार जातिको रहेको तथ्यांकले देखाएको छ ।

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ मा रहेको धार्मिक तथा संस्कृतिक महत्व स्थल सम्बन्धी विवरण

तालिका ६

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ मा रहेको धार्मिक तथा संस्कृतिक महत्व स्थल सम्बन्धी विवरण

क्र.स.	धार्मिक र संस्कृतिक स्थलको नाम	संख्या
१	शिव मन्दिर	२
२	रामजाजनकी मन्दिर	५
३	लक्ष्मी मन्दिर	२
४	कालि दुर्गा मन्दिर	१
५	हनुमान मन्दिर	२
६	जीतमहान मन्दिर	७
७	मस्जिद	२
८	इसाइ केन्द्र	१
९	ग्रामथान	९
१०	गढी वन	१
११	साइभजन केन्द्र	३
१२	ओम शान्ति केन्द्र	१

माथिको तालिका अनुसार धार्मिक स्थलको रूपमा ग्रामथान प्रत्येक टोलमा १/१ वटा गरि जम्मा ९ वटा रहेका छन् । त्यसैगरी जितमहान मन्दिर ७ वटा , रामजानकी मन्दिर ५, साइभजनको केन्द्र ३ वटा , हनुमान मन्दिर २ वटा , मस्जिद २ वटा , काली मन्दिर १ वटा इसाइ केन्द्र १ वटा र गढिवन १ वटा गरि जम्मा ३५ वटा धार्मिक स्थलहरु रहेका छन् ।

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ का समुदायमा मनाउने प्रमुख चाडपर्वको विवरण :-

तालिका ७

जातअनुसार प्रमुख चाडपर्वहरू

क्र.स.	जातिको नाम	मनाउने प्रमुख चाडपर्वहरू
१	थारु	तिहार, शिशुवापर्व, गोठाले, माघेसंक्रान्ति
२.	भाँगड	तिहार, कर्माधर्मा
३.	मुसर	जितिया, छठ, निदभद्री
४.	नेवार (पहाडे समुदाय)	दशै, तिहार, तिज,
५.	तेली	छठ, होली, तिहार
६.	मुस्लिम	रमजाम, इद
७.	अन्य	प्राय सबै पर्वहरू

माथिको तालिकामा अधिकांश मानिसहरू छठ , तिहार , दशै मनाउने गरेका छन् । माघेसंक्रान्ती थारुजातिले मनाउने गरेतापनी अन्य जातिमा देखासिखी गरि मनाउने गरेको पाइन्छ ।

थारुहरूले प्रत्येक वर्ष नयाँ वर्षको उपलक्ष्यमा शिरुवा पर्व मनाउने गरेको पाइन्छ । थारुहरूको गिठाले पर्व अरु जातिहरूले पनि देखासिखी गरि मनाइएको पाइन्छ । भागडको करम पुजा , मुसहरको दिनामद्री , मुस्लिमको रमजाम , इद अरु जातिहरूले देखासिखी गरेको पाइदैन ।

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ का औसत मानिसहरूको प्रमुख आर्थिक स्रोत सम्बन्धी विवरण

तालिका ८

औसत मानिसहरूको प्रमुख आर्थिक स्रोत सम्बन्धी विवरण :-

क्र.स.	प्रमुख स्रोत	प्रतिशत
१	कृषि	८०
२.	रोजगारी	१३
३.	व्यवसाय	५
४.	शिक्षण पेशा	१
५.	अन्य	१

माथिको तालिका अनुसार मानिसहरुको प्रमुख आर्थिक स्रोतको रूपमा कृषि जुन ८०% सबै भन्दा बढि रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा थोरै आर्थिक स्रोतको रूपमा शिक्षण पेशा र अन्य १/१% रहेका छन् ।

शैक्षिक अवस्था

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ को शैक्षिक अवस्थालाई नियाल्ने हो भने हिजोका दिन भन्दा आजका दिनहरुमा शिक्षा क्षेत्र सुधिएको स्थितिमा रहेको हेर्न सकिन्छ । जनचेतना , रोजगारको विकास संगै शैक्षिक अवस्थामा आमूल परिवर्तन आएका छन् । तर मुसहर समुदायमा भने न्यून मात्रामा शिक्षाको विकास भएको पाइन्छ ।

तालिका नं. ९

बालबालिका सम्बन्धी साक्षरता विवरण

क्र.स.	विवरण	साक्षर संख्या	निरक्षर संख्या	साक्षरता दर
१.	बालक	१०१०	८६१	६८.३५%
२	बालिका	८४९	४६२	
	जम्मा	१८५९	१३२३	

यसरी माथिको तथ्यांकलाई हेर्दा कुल साक्षर १८५९ बालबालिकाहरु मध्ये साक्षर बालक १०१० र बालिका ८४९ रहेका छन् । बालकहरुको संख्या बढी देखिन्छ । त्यसैगरी निरक्षर कुल १३२३ बालबालिकाहरु रहेका छन् ।

बसोबास

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ मा लगभग तीन दर्जन जातका मानिसहरुको बसोबास रहेको छ । सबैभन्दा बढी भोरा टोल र भमरी टोलमा बढी जातजातिहरुको बसोबास रहेको पाइन्छ । यस वडामा सबैभन्दा बढी थारु आदिबासिहरुको संख्या बढी रहेको पाइन्छ । वडा नं. २ मा जम्मा ७ वटा टोल

रहेका छन् । जसमध्ये ५ वटा टोलहरु भोरा , छपकी , औरावनी , सखुबारे र गढी टोलमा मुसहर जातिहरुको बसोबास रहेको पाइन्छ । जुन जम्मा ५०० घरधुरी संख्या रहेका छन् । अधिकांस मुसहर जातिहरु बाटोको छेउ अर्थात ऐलानी जमिनमा बसोबास गरेको पाइन्छ ।

तालिका नं. १०

औषत बसोबास सम्बन्धि विवरण

क्र.स.	बसोबासको प्रकृति	प्रतिशत
१	आफ्नै जग्गामा बसोबास गर्ने	७५
२.	अरुको जग्गामा बसोबास गर्ने	५
३.	ऐलानी जग्गामा बसोबास गर्ने	१५
४.	भाडामा बसोबास गर्ने	५

तालिका अनुसार औषत बसोबासको स्थिती हेर्दा आफ्नै जग्गामा बसोबास गर्नेको संख्या ७५% रहेको छ भने अरुको जग्गामा र भाडामा बसोबास गर्नेको संख्या ५%/५% मात्र रहेको देखिन्छ । ऐलानी जमिनमा प्राय दलित जातिका मानिसहरुको बसोबास रहेको पाइन्छ । जुन १५% रहेको छ । यस वडामा चौधरी गरुपका चाउचाउ उधोग खुलेको कारणले यस ठाउँमा भाडाको संख्या बढेको छ । विनोद चौधरीको (ऋ.न) ऋजवगमजबचथ नचयगउ उधोग चार वर्ष अगाडि खुलेको पाइन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रको जनसाङ्ख्यिक अबस्था

सुनसरी जिल्ला गढी गाउँपालिका वडा नं. २ को मुसहर सनुदायका जम्मा ५०० घरधुरी मध्येबाट २७० जना विवाहित महिलाहरुलाई यस सोधकार्यको नमुनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । यी २७० जना महिलाको आर्थिक , सामाजिक जनसांख्यिक , शैक्षिक , पेशा व्यवसाय , धर्म , विवाह , प्रजनन इत्यादिको बारेमा तालिका , तालिकाको व्याख्या र विश्लेषण गरि यो सोधकार्य अगाडि बढाइएको छ ।

यस अध्ययनमा मुसहर समुदायका महिलाहरुको प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभावका बारेमा अध्ययन गर्न उनिहरुको शैक्षिक, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाले के कसरी प्रभाव पारेको हुन्छ भन्ने बारेमा पनि अध्ययन गरिएको छ। यो अध्ययन पूरा गर्नको लागि विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त तथ्यांकहरुलाई तालिकामा प्रस्तुत गरि संख्यात्मक तथा गुणात्मक दुवै रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ।

सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था अध्ययन

यस अध्ययनले लक्षित समुदायको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक अवस्थालाई उल्लेख गर्ने काम गर्दछ। जहाँ घरपरिवारको संख्या, शैक्षिक अवस्था, उमेरको अवस्था तथा समग्रमा लेङ्गिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ। उक्त अवस्थाको अध्ययन बाट समुदायका २७० जना विवाहित महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्था अध्ययनमा सहयोग पुग्न जान्छ।

परिवारको प्रकार सम्बन्धि विवरण

मुसहर समुदायमा छोरा प्रतिको चाहना बढी भएको कारणले प्रायजसो ठूलो संयुक्त परिवारको संख्या बढी देखा परेको पाइन्छ। संयुक्त परिवारमा बस्दा छोराछोरी हुर्काउन सजिलो हुन्छ भन्ने भनाइ पनि छ। कतिपयले एकल परिवारलाई अंगालेको पाइन्छ। एकल र संयुक्त परिवारको आ-आपनै किसिमका विशेषताहरु रहेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा उत्तरदाताहरुको परिवारको प्रकार सम्बन्धी विवरणलाई प्राप्त सुचनाको आधारमा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरेको छ।

तालिका नं. ११

परिवारको प्रकार सम्बन्धि विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	एकल	६५	२४.०७
२	संयुक्त	२०५	७५.९३
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा एकल परिवारको २४.०७% र संयुक्त परिवारको ७५.९३ प्रतिशत रहेको छ । सामाजिक चालचलन, रुढिवादी , छोराको चाहना, छोराछोरी बुढेसकालको साहारा र अशिक्षा आदिका कारणले संयुक्त परिवारको संख्या यस समुदायमा बढी रहेको पाइन्छ ।

पेशागत अध्ययन

मानिसहरुको जीवन निर्वाहका क्रममा विभिन्न किसिमका पेशा, व्यवसायहरु गर्नु पर्ने हुन्छ । महिलाहरु प्राय गरेर घरगृहस्थमा सिमित रहेको पाइन्छ । यसरी उत्तरदाताहरुको पेशागत विवरणलाई प्राप्त तथ्यांकको आधारमा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १२

पेशागत अध्ययन

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	गृहिणी	१६३	६०.३६
२	ज्यालादारी	४२	१५.५५
३	कृषि	४२	१५.५५
४	व्यवसाय	१३	४.८२
५	जागिर	१०	३.७१

माथिको तालिका अनुसार सबभन्दा बढी ६०.३७% महिलाहरु घरमै घरगृहिणी बनेर जीवन गुजारा गरेका छन् । ज्यालादारी र कृषि १५.५५% ले महिलाहरु गरेको पाइन्छ । व्यवसाय १३ जना महिलाहरुले गरेका छन् । जसमध्ये माछा पालन , पसल , सुगुरपालन , बाखापालन इत्यादि गरेका छन् । ३.७१ % महिला विभिन्न प्रकारका जागिरमा संलग्न रहेका छन् । गृहिणी महिलाले बढी सन्तान जन्माएको पाइन्छ । यसले प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ ।

माथिको तालिकामा १० जना महिलाहरु विभिन्न कार्यालयमा काम गरेको पाइन्छ । गाउँपालिकाको वडा कार्यालयमा , विद्यालयको विद्यालय कर्मचारिमा, फरवार्ड लघुवित्तमा, वडा सदस्य इत्यादिमा काम गरेका छन् ।

शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन

कुनै पनि परिवारको महिला शिक्षित हुनु भनेकै परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरु नै शिक्षित हुनु हो । परिवारको शैक्षिक बातावरणले उसको परिवार संख्या, परिवारको आकार , बनावट , आमा र बच्चाको स्वास्थ्य अवस्थाको बारेमा सचेत राख्न मद्दत गर्दछ । सुखि र समृद्ध परिवारको स्थापनामा सहयोग पुर्याउदछ । अध्ययन क्षेत्रमा प्राप्त शैक्षिक विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १३

शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	निरक्षर	१४६	५४.१६
२	सामान्य साक्षर	५६	२०.७
३	प्रा.वि.	३०	११.११
४	नि.मा.वि.	२४	८.८
५	मा.वि.	११	४.१
६	उ.मा.वि.	३	१.१

माथिको तालिका अनुसार यस अध्ययन क्षेत्रका १५-४९ वर्षका विवाहित महिलाहरु मध्ये प्रा.वि. सम्मको अध्ययन ३० जना, नि.मा.वि. सम्मको अध्ययन २४ जना, मा. वि. ११ जना र उच्च मा. वि. ३ जना , सामान्य साक्षर ५६ जना, पुरै निरक्षर १४६ जना रहेका छन् । निरक्षर महिलाले बढी सन्तान जन्माएको पाइन्छ । शिक्षाले पनि प्रजननदरमा प्रभाव पार्दछ ।

बैवाहिक अवस्था अध्ययन

हाम्रो समाजमा विवाह गर्ने पने परम्परागत रितिरिवाज हो । छोरिको विवाह सानैमा गरिदिदा मरेपछी स्वर्ग गइने , समाजमा इज्जत बढ्ने नातिनातिनीको मुख हेर्न पाइने जस्ता कुरितीहरु व्यक्त भएको कारण महिलाहरुको विवाह सानै उमेरमा गरिदिने चलन रहेको पाइन्छ । बीस वर्ष पुगे पछि मात्र विवाह गर्न पाइन्छ भन्ने सरकारी नियम रहेतापनी फेसबुक , मोबाइलको कारणले केटा र केटी

भागने प्रवृत्ति बढिरहेकाले आफ्नो इज्जत बचाउनको लागि २० वर्ष भन्दा पहिला नै बिबाह गरिदिने गरेको पाइन्छ । बिबाहको उमेरले गर्दा प्रजननमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । अध्ययन क्षेत्रमा बिबाह गर्दाको उमेर अनुसार विवरणलाई प्राप्त तथ्यांक अनुसार तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १४

बैवाहिक अवस्था अध्ययन

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	१५-१९	१७०	६३
२	२०-२४	८३	३१
३	२५ देखि माथि	१७	६

माथिको तालिका अनुसार १५-४९ वर्षमा बिबाह गर्नेहरु ६३ प्रतिशत , २०-२४ वर्षमा बिबाह गर्ने हरु ३१ प्रतिशत र २५ वर्ष भन्दा माथिका उमेरमा बिबाह गर्ने हरु ६ प्रतिशत रहेका छन् । बिबाहको उपयुक्त उमेर २० वर्ष भन्दा माथिलाइ लिइन्छ । बिबाह गर्दाको उमेरले प्रजननमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । २० वर्ष भन्दा कम उमेरमा बिबाह गर्दा प्रजनन क्षमता बढी भएको कारणले जन्मदरमा वृद्धि भएको देखिन्छ ।

धार्मिक अवस्थाको अध्ययन

नेपालमा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण मानिसहरु विभिन्न धर्ममा आबद्ध रहेको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा धर्म अनुसार प्राप्त तथ्याङ्कलाई यसरी निम्नानुसार तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १५

धार्मिक अवस्थाको अध्ययन

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	हिन्दु	२५८	९५.५५
२	बौद्ध	५	१.८५
३	क्रिश्चियन	-	-
४	किरात	-	-
५.	इशु	७	२.५९
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा ९५.५५% महिलाहरु हिन्दु धर्म मान्ने गरेका छन् । बौद्ध धर्म ५ जना, इशु धर्म ७ जना महिलाहरु मान्ने गरेका छन् । विभिन्न धर्मले पनि प्रजननदरमा प्रभाव पारेको छ । धर्मको सम्बन्ध मानिसको जिवन शैलिसंग आवद्ध रहेको छ । आफ्नो धर्म अनुसार आफ्नो पारिवारको संख्या निर्धारण गरेको पाइन्छ । छोराको चाहना धार्मिक परम्पराका कारण महिलाहरु बढी सन्तान जन्माउने गरेको पाइन्छ । जसका कारण धर्म नै हो । प्रजननदरमा धर्मले प्रत्यक्षरूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ ।

परिवारको शैक्षिक अवस्थाले प्रजननमा पार्ने प्रभावको विवरण

गढी गाउँपालिका वडा नं. २ का १५-४९ वर्ष उमेर समुहका विवाहित महिलाहरुको प्रजननमा पारेको प्रभावको अध्ययनका क्रममा त्यस क्षेत्रका महिलाहरुको पारिवारिक शिक्षा तथा प्राप्त शैक्षिक योग्यताले महिलाको प्रजनन कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको छ कि छैन भनी उत्तरदाताहरुसंग लिइएको जानकारीको विवरणलाई तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १६

परिवारको शैक्षिक अवस्थाले प्रजननमा पार्ने प्रभावको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	प्रभाव पर्छ	२१५	६९.६३
२	प्रभाव पाउँदैन	४०	१४.८१
३	थाहा छैन	१५	५.५५
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा परिवारको शैक्षिक अवस्था तथा शिक्षाका कारण महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा सकारात्मक तथा नकारात्मक असर पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । २१५ जना महिलाले शिक्षाले प्रजननमा प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरामा सहमती जनाइएका छन भने ४० जना महिलाले प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पाउँदैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । १५ जना महिलाले थाहा छैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । जुन परिवारको शैक्षिक अवस्था राम्रो छ त्यो परिवारको संख्या कम र जुन परिवारमा शैक्षिक अवस्था कमजोर छ त्यो परिवारको परिवार संख्यामा वृद्धि गरेको पाइन्छ । परिवार संख्यालाई आम्दानिको स्रोतको रूपमा लिएको कारणले अशिक्षित परिवारमा बच्चाहरुको संख्यामा वृद्धि रहेको पाइन्छ । शिक्षित परिवारले धेरै बच्चालाई बोभको रूपमा लिएको पाइन्छ ।

जन्मान्तर सम्बन्धी धारणाको अध्ययन

मुसहर समुदायका विवाहित महिलाको बच्चाको जन्मान्तरको अवस्थालाई अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नका लागि उनिहरुसंगको प्रत्यक्ष भेटघाटले मुख्य भूमिका खेल्ने भएकोले उत्तरदाताहरु संग लिएको अन्तरवार्तालाई तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १७

जन्मान्तर सम्बन्धी धारणाको अध्ययन

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	१-२ वर्ष	२०	७.४१
२	२-३ वर्ष	१२५	४६.३०
३	३-४ वर्ष	११५	४२.६०
४	४-५ वर्ष	१०	३.७
५	५ वर्ष भन्दा माथि	-	-
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा १-२ वर्षको अन्तराल ७.४१ प्रतिशत रहेका छन भने २-३ वर्ष ४६.३० प्रतिशत र ३-४ वर्ष ४२.६० प्रतिशत जन्मान्तर रहेको पाइन्छ । ४-५ वर्षको अन्तराल ३.७ अर्थात न्यून मात्रामा रहेको पाइन्छ । यो सबै अशिक्षा र गरिबिका कारण भएको पाइन्छ । कम वर्षमा जन्मान्तर गर्दा महिलाको स्वास्थ्यमा असर पर्ने भएकाले जन्मान्तरले पनि प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्दछ ।

महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पर्नुको कारणको विवरण

मुसहर समुदायका महिलाहरुमा शैक्षिक अवस्था, आर्थिक अवस्था, सामाजिक अवस्थाका कारणले प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । यस समुदायका महिलामा शैक्षिक, आर्थिक अवस्थाले गर्भावस्थामा विभिन्न प्रकारका समस्याहरु उत्पन्न हुने गरेको पाइएको छ । पारिवारिक तथा लैङ्गिक विभेदका कारण उनिहरुको प्रजनन कार्यमा विभिन्न समस्याहरु देखा पर्न थालेका छन् । उक्त तथ्यांकलाई तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १८

महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पार्नुको कारणको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	धेरै बच्चाको जन्मका कारण	१३५	५०
२	बहु विवाहका कारण	५	२
३	कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण	१०५	३६
४	औषधीको गलत प्रयोग	२५	९
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा धेरै बच्चाको जन्मका कारण प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पार्दछ भने जुन १३५ जनाले प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पार्नुको कारण मानेका छन् । आर्थिक अवस्थाले पनि प्रजननमा धेरै नै असर पार्दछ जुन १०५ जनाले सहमती जनाएका छन् । ५ जना बहुविवाहका कारण, २५ जना औषधिको गलत प्रयोगका कारण प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पार्दछ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । वास्तवमा प्रजनन स्वास्थ्यमा अशिक्षा , धेरै बच्चा , आर्थिक स्थितिले प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

प्रजनन स्वास्थ्यका बारेमा सरकारी नीति सम्बन्धि जानकारीको अध्ययन

कुनै पनि देशमा महिलाको हक हितका लागि महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकारको बारेमा कानूनमा समावेश गरेको हुनु पर्दछ । कानूनले तोकेर बनाएको कानुनी प्रावधान अनुसार महिलामा के कस्ता प्रजनन अधिकार, कस्ता नीति तथा कार्ययोजना बनाएको छ भन्ने कुराको जानकारी हुन जरुरी छ । मुसहर समुदायका महिलाहरुमा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी नितिहरुको बारेमा कम जानकारी रहेको कुरा तलको तथ्यांकमा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १९

प्रजनन स्वास्थ्यका बारेमा सरकारी नीति सम्बन्धि जानकारीको अध्ययन

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	नीतिहरु थाहा छ	९०	३३.३३
२	नीतिहरु थाहा छैन	१४०	५२
३	केही पनि थाहा छैन	४०	१४.८२
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा प्रजनन स्वास्थ्यका बारेमा सरकारी नीति सम्बन्धी जानकारी ९० जना महिलालाई छ भने १४० जना महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्यको नीति सम्बन्धी थाहा छैन केही पनि थाहा नभएको ४० जना महिलाहरु रहेको पाइन्छ ।

गर्भवती अबस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गरेको विवरण

गर्भवति अबस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गराउन जरुरी हुन्छ । तर कतिपय कारणले आवश्यकता अनुसार परिक्षण गराएको छैनन् । त्यसैले कतिपय अबस्थामा पेटमा बच्चा मरेको, बच्चा अपाङ्ग जन्मेको हामिलाई थाहा छ । अध्ययन क्षेत्रमा गर्भवती अबस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गरेको सम्बन्धी विवरणलाई प्राप्त तथ्यांकको आधारमा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २०

गर्भवती अबस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गरेको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	एक पटक	४५	१७
२	दुई पटक	१३५	५०
३	तीन पटक	८०	३०
४	वास्ता नगरेको	१०	३
	जम्मा	२७०	१००

गर्भावस्थामा जाच गर्नु भनेको आमा र बच्चाको स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी पाउनु हो । एक पटक मात्र जाच गर्नेको संख्या १७% रहेको छ । दुइपटक ५०%, तिनपटक ३०% रहेको छ भने वास्ता नगरेको ३% रहेको छ । गर्भवती जाचले पनि प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्दछ ।

परिवार नियोजनका साधन सम्बन्धी धारणाको विवरण

परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगको अबस्थामा सुधार आउनका लागि प्रयोगकर्तामा उक्त साधनहरु प्रतिको बुझाइ तथा धारणा रहेको हुनुपर्छ । उत्तरदाताको जवाफको आधारमा तलको तालिकामा तथ्यांक भरिएको छ ।

तालिका नं. २१

परिवार नियोजनका साधन सम्बन्धी धारणाको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	जन्मान्तर गर्न	५०	१८.५२
२	अचानक गर्भ रोक्न	१८५	६८.५२
३	थाहा छैन	३५	१३
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा अचानक गर्भ रोक्न ६८.५२ प्रतिशत महिलाको धारणा रहेको छ । जन्मान्तर गर्न १८.५२ प्रतिशत र थाहा छैन १३ प्रतिशत महिलाहरुको धारणा रहेको छ । परिवार नियोजन सम्बन्धी धारणाले प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्दछ ।

बिबाहित महिलामा परिवार नियोजनका साधनहरुको प्रयोगको विवरण

बिबाहित महिलाहरुमा परिवार नियोजनका साधनहरुको प्रयोग प्रतिको उत्सुकता, जागरुक, चाहाना बढ्न सक्छ । त्यसैले यस मुसहर समुदायका महिलाहरुमा परिवार नियोजनका साधन सम्बन्धी ज्ञान के कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. २२

बिवाहित महिलाहरुमा परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगको अवस्थाको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	महिला बन्ध्याकरण	२	७
२	पुरुष बन्ध्याकरण	२	१
३	पिल्स	५८	२१.४८
४	आइ.यु.सि.डी. (नरप्लान्ट)	५	१.८५
५	तीन महिने सुई	८०	२९.६२
६	कण्डम	७५	२७.७
	प्राकृतिक माध्यम	२	१
	बाह्य स्खलन	२५	९
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा सबै भन्दा बढी ८० प्रतिशत महिलाहरु तीन महिने सुइको प्रयोग गरेको पाइन्छ भने त्यस भन्दा कम कण्डम ७५ प्रतिशत, पिल्स ५८ प्रतिशत, बाह्य स्खलन २५ प्रतिशत, महिला बन्ध्याकरण २० प्रतिशत रहेको छ। पुरुष बन्ध्याकरण न्यून २ प्रतिशत प्राकृतिक माध्यम २ प्रतिशत र नरप्लान्ट ५ प्रतिशत रहेको छ।

गर्भावस्थामा स्वास्थ्य जाँच गरेको स्थानको विवरण

गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गराउनु पर्दछ। तर कतिपय कारणले गर्भावस्थामा स्वास्थ्य जाँच नगरेका छन्। गर्भावस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गर्न जाने र स्वास्थ्य जाँच गरेको स्थान सम्बन्धी विवरण तलको तालिकामा प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा देखाइएको छ।

तालिका नं. २३

गर्भावस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गराउने स्थान सम्बन्धी विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	स्वास्थ्य चौकी	१५८	५८.५२
२	अस्पताल	२०	७
३	मेडिकल	१७	६
४	परीक्षण नगराएको	७५	२७.७७
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिका अनुसार स्वास्थ्य चौकी गएर परिक्षण गराउनेको संख्या सबैभन्दा बढी ५८.५२ प्रतिशत रहेको छ । अस्पतालमा ७ प्रतिशत , मेडिकलमा ६ प्रतिशत रहेको छ भने परिक्षण नै नगराएको ७५ जना २७.७७ प्रतिशत रहेका छन् । यस तालिकामा सबै भन्दा बढी स्वास्थ्य चौकामा जाँच गराएको छ । जसको कारण आर्थिक अबस्था कमजोर भएकोले अस्पताल र निजि मेडिकलमा कम जाँच गरेको पाइन्छ । अज्ञानताका कारण , रुढिवादी परम्पराका कारण, अशिक्षा, बेरोजगारिका कारण गर्भावस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण नै नगराएका छन् ।

महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य जोखिम हुनुका कारणको विवरण

यस समुदायका महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा समस्या आउनुको मुख्य कारणलाई तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. २४

महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य जोखिम हुनुका कारणको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	नवजात शिशुको मृत्यु	२५	१०
२	बाल मृत्यु	१७	६
३	गर्भ खेर फाल्ने	१०	३
४	गर्भ तुहिनाले	६	२
५	असुरक्षित यौन सम्पर्क	६०	२३
६	रक्त अल्पता	१४२	५३
७	दुर्घटना	१०	३
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा उल्लेख भएको तथ्यांक अनुसार महिलाको प्रजननमा प्रभाव पार्ने विभिन्न कारक तत्वहरूमा रक्तअल्पताका कारण ५३ प्रतिशत महिलाहरूमा प्रजनन स्वास्थ्य जोखिम हुन पुगेका छन् । गरिबिका कारणले सन्तुलित भोजनको अभावले रक्त अल्पता भएको हो । त्यसपछि असुरक्षित यौन सम्पर्कका कारणले पनि प्रजनन स्वास्थ्यमा असर परेका छन् । जुन २३ प्रतिशत रहेका छन् । दुर्घटनाका कारण ३ प्रतिशत, गर्भ तुहिनुका कारण २ प्रतिशत , गर्भ खेर फाल्नाले ३ प्रतिशत, बालमृत्युका कारणले ६ प्रतिशत र नवजात शिशुको मृत्युका कारणले १० प्रतिशत रहेका छन् ।

धार्मिक दृष्टिले प्रजननमा पारेको प्रभाव

यस समुदायका महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य अवस्थामा धार्मिक अवस्थाले के कसरि प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरामा गरिएको अध्ययन अनुसारको प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. २५

धार्मिक दृष्टिले प्रजननमा पारेको प्रभाव

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	प्रभाव पाईछ	१७१	६३.३३
२	प्रभाव पर्दैन	९९	३६.६६
	जम्मा	२७०	१००

माथिको तालिकामा धार्मिक दृष्टिले प्रजनन स्वास्थ्यमा ६३.३३ प्रतिशतले प्रभाव पाईछ भनी सहमती जनाएका छन् भने ३६.६६ प्रतिशतले धार्मिक दृष्टिले प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पर्दैन भनी सहमती जनाएका छन् ।

छोरी र बुहारी प्रती आमा वा सासुको व्यवहारको विवरण

महिलाको सामाजिक तथा पारिवारिक अवस्था अध्ययनका क्रममा उनिहरु आफ्नै वर्गबाट के कसरी विभेदित हुने गरेका छन् कि छैनन भनी गरिएको अध्ययनमा प्राप्त जानकारीलाइ यसरी तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. २६

छोरी र बुहारीप्रती आमा वा सासुको व्यवहारको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	असमान व्यवहार	२१५	८०
२	समान व्यवहार	५५	२०
	जम्मा	२७०	१००

बास्तबमा माथिको तालिकामा महिलाले महिलाकै असमान व्यवहार गरेको पाइन्छ । जुन ८० प्रतिशत रहेको छ । एउटि सासुले आफ्नो छोरी र बुहारिलाइ समान व्यवहार कम गरेको माथिको तालिकामा देखाइएको छ । जुन २० प्रतिशत मात्र छ ।

अध्याय पाँच सुभाव र उपादेयता

निष्कर्ष

यस शोध पत्रको हरेक तथ्याङ्कलाङ्क गहन अध्ययन गर्दा यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ, की महिलाहरूको विभिन्न कारणले आफ्नो प्रजनन स्वास्थ्यमा असर परेको देखिन्छ। सुनसरी जिल्लाको गढी गाउँपालिका वाड नं. २ को मुसहर समुदायका महिलाहरूमा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक पक्षका कारण प्रजननमा देखा परेका समस्या वा प्रभावको अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने क्रममा गरिएको सर्वेक्षण अनुसार यस स्थानका महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य स्थिति त्यति राम्रो नभएको स्थलगत सवेक्षणले देखाएको छ। मुसहर समुदायमा बढी संयुक्त परिवारको चाहना रहेको छ। आर्थिक रूपमा उनीहरू बच्चालाई नै कतिपयले भनेका पनि छन धेरै बच्चा भयो भने सबैले कमाएर ल्याउँदा घरपरिवार राम्ररी गुजारा गर्न सकिन्छ। मुसहर समुदायका महिलाहरू अधिकांश आशिक्षित भएकाकारण उनीहरू गृहणी जीवनमा बढी व्यवस्त रहेका छन। उनीहरू प्राय निरक्षर नै रहेका छन्। १५-१९ वर्ष उमेरमा ६३% ले मुसहर समुदायका महिलाहरू विवाह गरेको पाइएको छ।

उमेर नपुगिकन विवाह गर्दा उनीहरूको स्वास्थ्यमा विभिन्न प्रकारका समस्याहरू देखा परेको तथ्याङ्कले जनाएका छन्। धेरै बच्चा जन्मनुका कारण, अशिक्षा र आर्थिक अवस्था कमजोरका कारण महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा बढी प्रभाव परेको छ। प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सरकारी नीतिको समेत ज्ञान सबैमा नभएको देखाइएको छ। परम्परागत रुढीवादी चलन रहेको कारणले कतिपयले गर्भावस्थामा स्वास्थ्य परीक्षण समेत नगराएको छ। परिवार नियोजनका साधानमा सब भन्दा बढी ३ महिने सुइको प्रयोग गरेका छन्। यो सामुदायका महिलाहरू अधिकांश अशिक्षित भएको कारणले प्राय ३ महिने सुइको प्रयोग गरेका छन्। गरिबीका कारण गर्भास्वास्थ्यमा स्वास्थ्य जाँच कम मात्रामा र स्वास्थ्य चौकीमा गराएको पाइयो। महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य जोखिममा पर्नुका कारणमा रक्त अल्पता रहेका छन्। गरिबीका कारण संतुलित भोजनको अभावले यस्तो कार्य निम्त्याएका छन्।

१५-४९ वर्ष उमेरका बच्चा भएका मुसहर महिलाको प्रजनन कार्यमा सामाजिक आर्थिक तथा शैक्षिक पक्षले के कस्तो प्रभाव परेको छ भनी गरिएको अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्यमा यहाँका महिलाको प्रजननमा उल्लेख्य समस्याहरू रहेका सर्वेक्षणले जनाएको छ। यसका साथै बेरोजगारी, अशिक्षा रुढीवादी परम्परा धार्मिक विश्वासका कारण नै हो। यस अध्ययनले महिलाको प्रजनन क्षमता

तथा उनीहरूका लागि उपयुक्त उमेरको आवश्यकता पनि महत्वपूर्ण रहेको उल्लेख छ । तसर्थ समग्रमा गढी गाउँपालिका वडा नं. २ का वैवाहिक मुसहर महिलाको प्रजनन कार्यमा सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक पक्षले प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको देखाएको छ ।

उपादेयता

कुनै पनि अध्ययनको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको अध्ययनको क्रममा आउने सुभावहरू जसको माध्यमबाट कुनै पनि क्षेत्रमा देखिएका कठिनाइहरूलाई वस्तुगत रूपमा प्रस्तुत गरी समाधानका उपायहरू समेत प्राप्त गरिन्छ । यस अध्ययनको शीर्षक दलित समुदायको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाले उनीहरूको प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव रहेको छ, जुन आफैमा चुनौतिपूर्ण विषय थियो । यस अध्ययनमा देखा परेका समस्याहरूलाई औल्याई निम्नाअनुसार उपादेयताहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

मानिसहरू प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रम तथा योजनाहरू राष्ट्रिय नीतिमा बलियो ढङ्गले समावेश गरिनुपर्दछ । दलित समुदायको शिक्षा र आर्थिक अवस्थालाई माथि उकास्न गरिएका विभिन्न योजना कार्य योजना छन् (जुन गैह्रसरकारी संस्थाले ल्याएका) । तिनीहरूलाई राष्ट्रिय नीतिमा समेटि कार्यान्वयन दरिलो बनाउनु पर्दछ । अधिकांश दलित कृषिमा संलग्न भएका कारणले उनीहरूको कृषि प्रणालीलाई सुधारी आधुनिक कृषि प्रणालीको विकास र विस्तार गरी नगदेबाली उत्पादनमा प्रोत्साहन गराउन सरकारले कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ । दलितहरूको आर्थिक उन्नति गर्न उनीहरूले अगालेको पेशालाई आधुनिकरण गर्नु पर्दछ । दलितहरूलाई आय आर्जन हुने व्यवसाय सञ्चालन गर्न अनुदान तथा निव्याजी ऋण प्रवाह गरिनु पर्दछ । दलित शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्न विद्यालयको हरेक क्रियाकलापमा दलित अभिभावकलाई संलग्न गराई सचेतना जगाउने, विद्यालयलाई घरदैलो कार्यक्रम गर्ने अभिभावक भेला गर्ने गर्नु पर्दछ । अध्ययन क्षेत्रका दलित महिलाहरू र बच्चाहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेकाले विभिन्न खालका कुपोषण सम्बन्धि समस्या देखिएकाले पोषण सम्बन्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

यस समुदायका महिलाहरूको शैक्षिकस्तर न्यून रहेको हुनाले शैक्षिक चेतना जगाउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस समुदायका महिलाहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेकाले विभिन्न सीपमूलक र रोजगारमूलक तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । अध्ययन समुदायमा अधिकांशले

कलिलो उमेरमा विवाह गर्ने जसले गर्दा प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या देखिएका जसलाई समाधान गर्न सडक नाटक, प्रचार प्रसार, विभिन्न पर्चा पम्पलेट जनचेतना जोगाउनु पर्ने देखिन्छ ।

दलितसँग सम्बन्धित यस्ता अनुसन्धानहरू सरकारी स्तरबाट अरु दलित क्षेत्रमा पनि सञ्चालन गरी उनीहरूको आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउन मदत पुग्नेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य बलराम (१९९३), सामाजिक संस्था र प्रकृया विश्लेषण , काठमाण्डौ : नेशनल बुक सेन्टर ।

आचार्य सोमप्रसाद (१९९६) *स्वास्थ्य प्रवर्द्धनमा गोष्ठी* , किर्तिपुर :दिक्षित प्रकाशन

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ,(२०११), *राष्ट्रीय जनगणना आयोग*, काठमाण्डौ : लेखक ।

महर्जन , श्यामकृष्ण ,(२०५३), *पारिवारिक जीवन शिक्षा*, काठमाण्डौ: प्राशान्ती प्रकाशन ।

विष्ट प्रेमसिंह (२०६१) *जनसंख्या वातावरण तथा गुणस्तरिय जीवन*, (तेश्रो संस्करण)काठमाण्डौ

भुडिपुराण प्रकाशन

ढकाल सोमनाथ (२०६३), *जनसंख्या शिक्षाको आधार रत्न* पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौ

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय , (२०६८)

Rawat , Tara Keshar (2006) *Interrelation between education and fertility population magazine*

Chaidhary, Rafique Huda , (2000). *Health and nutrition status of children and human in south*

asia in Bal Kumar population and development in Nepal Vol, Kathmandu M CDPS , TU

अनुसूची - १

आर्थिक , सामाजिक , शैक्षिक अबस्थाले प्रजनन स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धि ब्यक्तिगत
अन्तरवर्ता सूची

घर संख्या :-

मिति :-

गणकको नाम

जिल्ला :-

गाउँको नाम :-

क्र.सं	घरमूलीको नाम	उत्तरदाताको नाम	उमेर	पेशा	आम्दानी	शैक्षिक योग्यता	परिवार संख्या	वैवाहिक स्थिति	लिङ्ग	धर्म	कैफियत

१. तपाईँ कति वर्षको हुनु भयो ?

क) १५ वर्ष भन्दा कम   ख) १५-१९ वर्ष   ग) २०-२४वर्ष   घ) २५ वर्ष भन्दा माथि

२. तपाईँ लेखपढ गर्न सक्नुहुन्छ ?

(क) निरक्षर   ख) साक्षर

३. तपाईँको शैक्षिक योग्यता कति हो?

क) अधारभूत तह   ख) माध्यमिक तह   ग) उच्च माध्यमिक तह

४. तपाईँ विवाह गर्दा कति वर्षको हुनुहुन्थियो ?

क) १५ वर्ष भन्दा कम   ख) १५-१९ वर्ष   ग) २०-२४वर्ष   घ) २५ वर्ष भन्दा माथि

५. तपाईँको विचारमा बच्चा जन्माउने उपयुक्त उमेर कति होला ?

(क) १५-२० (ख) २०-२५ (ग) २५-३०

६. पहिलो सन्तान जन्माउदा तपाईँ कति वर्षको हुनुहुन्थियो ?

क) १५ वर्ष भन्दा कम   ख) १५-१९ वर्ष   ग) २०-२४वर्ष   घ) २५ वर्ष भन्दा माथि

७. तपाईँले पहिलो बच्चा जन्माएको कति वर्षपछि दोस्रो बच्चा जन्माउनुभयो ?

क) २ वर्ष भन्दा कम   ख) ३ वर्ष   ग) ४ वर्ष   घ) ५ वर्ष भन्दा माथि

८. सुखी परिवारको लागि छोराछोरी कति जन्माउनु पर्छ ?

क) १ जना   ख) २ जना   ग) ३ जना   घ) ४ जना भन्दा बढी

९. तपाईंको परिवारमा कति जना सदस्य हुनुहुन्छ ?

क) २ जना   ख) ३ जना   ग) ४ जना   घ) ५ जना भन्दा बढी

१०. तपाईंको बच्चा कति वर्ष उमेरका छन् ?

क) १ वर्ष भन्दा कम   ख) २ वर्ष   ग) ३ वर्ष   घ) ४ वर्ष भन्दा माथि

११. तपाईंको परिवारको वार्षिक आम्दानी कति छ ?

क) ५० हजार भन्दा कम   ख) ५० हजार - १ लाख सम्म

ग) १ लाख- २ लाख सम्म   घ) २ लाख भन्दा बढी

१२. तपाईंको विवाह गरेको कति वर्ष भयो ?

क) १ वर्ष भन्दा कम   ख) २ वर्ष   ग) ३ वर्ष   घ) ४ वर्ष भन्दा माथि

१३. परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग गर्नु भएको छ ?

क) छ   ख) छैन

१४. तपाईंले परिवार नियोजनको साधन कहाँबाट उपलब्ध गर्नुहुन्छ ?

क) स्वयमसेवीकाबाट   ख) स्वास्थ्य चौकीबाट   ग) औषधी पसलबाट   घ) अस्पतालबाट

१५. परिवार नियोजनका साधन प्रयोग गर्न क-कस्को सहयोग र सल्लाह लिनु भएको छ ?

(क) श्रीमानको   (ख) साथिको   (ग) स्वयमसेविकाको   घ) घरमुलीको

१६. तपाईंको घरबाट स्वास्थ्य चौकी कति टाढा छ ?

(क) १५ मिनेटको बाटो   (ख) आधा घण्टाको बाटो

(ग) १ घण्टाको बाटो   (घ) १ घण्टा भन्दा माथि

१७. परिवार नियोजनको साधनहरू प्राप्त गर्दा मूल्य तिर्नु पर्छ कि पर्दैन ?

(क) पर्छ   (ख) पर्दैन

१८. तपाईंले कुन परिवार नियोजनका साधन प्रयोग गर्नु हुन्छ ?

(क) तीन महिने सुइ   (ख) कपटी   (ग) कण्डम   (घ) नरप्लान्ट

१९. छोरीलाई विद्यालय पठाउनु भएको छ ?

क) छ   ख) छैन

२०. छोरिलाइ किन स्कुल पठाउनु भएको छैन ?

- क) आर्थिक अवस्था कमजोर भएर
ख) शिक्षाको महत्वमा कम भएर
ग) विद्यालय टाढा भएर
घ) छोरीलाई नपढाए नि हुन्छ

२१. परिवारमा छोराको महत्व के कति रहेको छ ?

- क) परिवारको वंश बचाउन
ख) परिवारको हकदार
ग) परिवारको नाम बढाउन
घ) बुढेसकालको साहारा

२२. गर्भावस्थामा कति पटक स्वास्थ्य जाँच गर्नु भएको छ?

- (क) १ पटक (ख) २ पटक (ग) ३ पटक (घ) ४ पटक भन्दा माथी

२३. छोरा छोरीलाइ गरिने व्यवहार समान छ ?

- क) छ ख) छैन

२४. परिवार नियोजनका साधनहरु किन प्रयोग गर्नु भएको छ ?

- (क) स्वास्थ्य रहन (ख) जन्मान्तर कायम गर्न
(ग) सानो परिवार बनाउन (घ) अनिश्चित गर्भ रोक्न

२५. तपाईंले कुन धर्म मान्नु भएको छ ?

- (क) हिन्दु (ख) मुस्लिम (ग) इशु (घ) अन्य

२६. तपाईंको घरमा कामको बाँडफाँड हुन्छ कि ?

- क) हुन्छ ख) हुदैन

२७. तपाईंले सुरक्षित मातृत्व सम्वन्धी कार्यक्रममा सहभागी हुनुभएको छ ?

- क) छ ख) छैन

२८. बच्चा जन्माउने कुरामा तपाईंलाई परिवारले दवाव दिने गरेको छ ?

- क) छ ख) छैन

२९. परिवारको आय आर्जनको स्रोत के हो ?

- क) कृषि ख) व्यापार ग) जनिवनि घ) मजदुरी

३०. छोराछोरीलाई गर्ने व्यवहार समान छ ?

- क) छ ख) छैन

